

2010/3–4. szám

JEL- KÉP

KOMMUNIKÁCIÓ, KÖZVÉLEMÉNY, MÉDIA

A Magyar Médiaért Alapítvány és az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport folyóirata

Szerkesztőbizottság

ANGELUSZ RÓBERT

GÁLIK MIHÁLY

GYÖRGY PÉTER

HORÁNYI ÖZSÉB

TAMÁS PÁL

TERESTYÉNI TAMÁS (főszerkesztő)

WESSELY ANNA

Tanácsadó testület

ALMÁSI MIKLÓS

CSEPELI GYÖRGY

HANN ENDRE

SVENNIK HOYER

HUNYADY GYÖRGY

LEVENDEL ÁDÁM

PETŐFI S. JÁNOS

PLÉH CSABA

TARDOS RÓBERT

VASS LÁSZLÓ

A szerkesztőség címe:

JEL-KÉP

MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport

1064 Budapest, Izabella u. 46.

Tel.: 461-2696, 461-2600

Fax: 461-2690

e-mail: terestyeni.tamas@ppk.elte.hu, terestyeni@elte.hu

Tördelés és sokszorosítás: Gondolat Kiadó

HU ISSN 0209–584X

TARTALOM

ANGELUSZ RÓBERT 1939–2010

Megemlékezések Angelusz Róbertről (*Csepeli György, Hunyady György, Tardos Róbert, Vásárhelyi Mária*) 3

TK 40

EMLÉKÜLÉS ÉS TUDOMÁNYOS KONFERENCIA A 40 ÉVE
ALAPÍTOTT TÖMEGKÖMUNIKÁCIÓS KUTATÓKÖZPONTRÓL
I. RÉSZ 13

Terestyéni Tamás: VOLT EGYSZER EGY TÖMEGKÖMUNIKÁCIÓS
KUTATÓKÖZPONT... 15

Angelusz Róbert: A LATENS KÖZVÉLEMÉNY ÚJRAGONDOLÁSA 21

Hunyady György – Pörzse Katalin: TÖRTÉNELEM ÉS HAZAFISÁG
A KÖZGONDOLKODÁSBAN: A HAZAI KUTATÁSOK KEZDETEI
A TK 70-ES ÉVEIBEN 41

Nagy Lajos Géza: ZAKLATOTT ORSZÁG. A TÁRSADALMI
PROBLÉMÁK ÉSZLELÉSE A RENDSZERVÁLTÁS ELŐTT ÉS UTÁN 47

Sterk Péter: AZ ALMA ÉS A KÖRTE. INFORMÁCIÓGYŰJTÉS,
ADATFELVÉTEL – EGYKOR ÉS MOST 57

Szekfü András: HOZ-E RADIKÁLIS VÁLTOZÁST AZ ÚJ MÉDIA? 69

Tardos Róbert: REFORMTÓL REFORMIG – A GAZDASÁG
TÉMÁJA A TK KUTATÁSAIBAN 77

Vásárhelyi Mária: LÁTTUK-E, HOGY JÖN? 91

TALLÓZÓ

A (média)erőszak vége? Egy vita margójára (Myat Kornél) 99

ANGELUSZ RÓBERT

1939–2010

Angelusz Róberttől búcsúzva, nemcsak a kiemelkedő társadalomtudóst és a felejtetetlen barátot gyászoljuk, hanem a Jel-Kép kiadójának, A Magyar Médiaért Alapítványnak a vezetőjét (elnökét) is, aki – úgy is, mint a másik kiadó, az MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport egykori külső munkatársa – a régi Jel-Kép és a régi lapgazda, a Tömegkommunikációs Kutatóközpont, illetve a Magyar Közvéleménykutató Intézet 1991. évi megszűnése után sokat tett folyóiratunk 1994. évi újraindításáért és fennmaradásáért. A véletlen hozta, de jelzésértékűnek is tekinthető, hogy a Jel-Kép most kézben tartott száma egyidejűleg emlékezik Angelusz Róbertre és egykori munkahelyére, a 40 éve alapított Tömegkommunikációs Kutatóközpontra, amelyet nem utolsó sorban az ő hozzájárulása tett megemlékezésre méltó tudományos műhellyé. Szerkesztőségünk a TK 40 konferencián elhangzott előadásának, alighanem egyik utolsó munkájának a másodközlésével idézi fel a tudóst, a fenti mosolygós fényképpel pedig a melegséget sugárzó, életigenlő, derűs személyiséget.

BÚCSÚBESZÉD ANGELUSZ RÓBERT TEMETÉSÉN

Budapest, Farkasréti Temető

2010. október 18.

Tisztelt Gyászoló Közönség!

Szolón, az athéni törvényhozó mondta egyszer, hogy „a jövő mindig változásokkal terhes, s mi csak azt tartjuk boldognak, akinek boldogságát az isten élete végéig meghagyta”. Mi, akik most azért jöttünk össze, hogy barátunk, munkatársunk, tanárunk, példaképünk, Angelusz Róbert búcsújának órájában rá emlékezzünk, nyugodtan kijelenthetjük, hogy Robinak nem kellett várnia a pillanatot, mint a versenyfutónak, aki csak akkor lehetett biztos elsőségében, amikor a bírák kihírdették győzelmét. Ura volt a sorsnak, felette ált a szerencse változásainak. Nem félt a jövőtől. Ezért tudott mindig a jelenben élni. A lehető legintenzívebben és legmélyebben élte át a pillanatot, melyre ha rápillantott, nem múlt el már soha. Alkotó ember volt, akinek agya nem egyszerűen része volt a világnak, hanem világ volt egészen.

Angelusz Róbert világából minden megmarad, amit tudásunk a szociológia címszava alá sorol. Már első műve, a Kommunikáló társadalom megjelenése óta tudtuk, hogy klasszikus jött közénk. Tudatosan, szívósan, óvatosan építkezett. Célja kezdettől fogva az volt, hogy a társadalom kommunikációs rendszerének leírásához szükséges legfontosabbnak látszó makrojelenségeket és a közöttük lévő kölcsönhatásokat megpróbálja egységes kommunikációs szociológiai keretben értelmezni.

Sosem tért le az útról, melyet ez a cél jelölt ki. Múltak az évek, az évtizedek, s velük jöttek a változások, melyek kapcsán Szolón arra int bennünket, hogy „senki boldogságát ne csodáljuk, amíg szerencséje megváltozhatik”. Angelusz Róbert boldogságának a titka az a képesség volt, hogy a változásokban ne a szerencse forgandóságait lássa, hanem a nem változót, a törvényt keresse mögöttük. Szenvedélyes, kiolthatatlan kíváncsiság élt benne minden iránt, amiben közvetetten vagy közvetlenül benne volt az ember, de nem mint állapot vagy lehetőség, hanem mint születés. S hol a legközvetlenebb az emberi születése, mint a szóban, az érintésben, a kapcsolatban, mely egyben közlés is? A közlés a köszikla, melyre Angelusz Róbert a maga egységesen elgondolt kommunikációs szociológiai épületét alapozta.

Az épület nem épül tovább. Az építőmester kilépett a fizikai világból, melynek terében és idejében őt itt és most búcsúztatjuk. De nem lépett ki a szellemi világból, melyben felépítette kommunikációs szociológiai épületét. Az építés ott csak most kezdődik. Robi mostantól azok között van, akik együtt a „zsenik köztársaságát” alkotják. Nietzsche mondta erről a köztársaságról, amikor még maga nem volt köztük, hogy ott az „egyik óriás kiált a másiknak az idők sivár terein át, s miközben elkúszik alattuk a bolondul lármázó törpék tömege, zavartalanul folyik a nagy szellemelek társalkodása.” Nem lesz magyar szociológus, akinek nem kell majd Angelusz Róberttel találkoznia. Életműve, éppúgy, mint szerzőjük, felette vannak a változásoknak. Az épületet, melyet Robi emelt, tovább építik a magyar szociológia építőmunkásai.

Amíg lesz magyar szociológia, a társadalomtudományok művelői mindig is tudni fogják, hogy mi volt Angelusz Róbert. Nagy szociológus, már életében klasszikus. Szakdolgozatok, disszertációk, monográfiák, akadémiai székfoglalók viszik tovább nevét időtlen időig. De ki fogja tudni, hogy ki volt Angelusz Róbert? Az ember, akinek

derüje és boldogsága derűssé és boldoggá tett mindenkit, aki társaságában lehetett. Amit Angelusz alkotott, az örökre a magyar szociológiai tudás része marad. Mi, akik itt állunk, egyedül mi tudjuk, hogy mekkora a veszteség. A stílust siratjuk, melyre példát nem tudunk. Egy emberben még egyszer nem lehet annyi szellem, humor, bölcsesség, kedvesség, a társas élet megannyi csilláma és szikrája, mint amennyi Robiban volt. Egyetlen vigaszunk, hogy Robi bennünk él. S míg csak egy is élni fog közülünk, nem fogja elhinni, hogy nem találkozhat vele a Király utcában vagy az Oktogonon, hogy leüljön vele egy pillanatra egy kávéházi asztal mellé, hogy utána órákkal később álljon fel megrészegülve az intellektuális örömtől, melyben részesült. Nincs nyelv, mely létre hívhatná Robit az embert, de Robi a nyelv szavai által visszaadhatatlanul továbbra is ott van teljes létében azokban, akik ismerték, hallották, látták, testközelségben lehettek vele. Mi, akik itt állunk tehetetlen szomorúságban és bánatban, nem tehetünk mást, mint örülnünk annak, hogy barátunk, munkatársunk, tanítónk volt. Értette a szavunkat, tudott a nyelvünkön beszélni, nem pusztán kutatója, hanem tudója volt a kommunikációnak. Amikor szóltunk hozzá, sosem hallgatott. Egészen mostanáig. Most és itt hallgat. Nekünk kell szólnunk helyette.

Csepeli György

EGY KIVÉTELES TUDÓS SZEMÉLYISÉG

Elhunyt Angelusz Róbert, a közvélemény kutatásának mestere, a nagy tudású szociológus. Kiváló szakember volt: gazdag életművét a finomművű megfigyelések, a magas fokú módszertani tudatosság, a társadalmi realitások értő ismerete, a messze tekintő elméleti igényesség egyaránt jellemzik. A kommunikáció a társadalomban, a társadalmi rétegződés és a politikai tagolódás három – talán nemcsak kiragadott – kulcsszó életművéből, melyek szerves kapcsolata és széles fogalmi íve együtt jellemzik gondolati építkezését. Kutató szellem volt, aki sokágú munkásságának minden területén a felszín alá hatolt: nem véletlen, hogy a latens közvélemény, a hallgatás spirálja, a pluralizmus ignoranciája, a megbúvó kapcsolathálók foglalkoztatták különösképpen, amint erre a személyes indítatásra társadalmi környezete okot adott, és hálás terepet is kínált.

Témái rendre mind élő társadalmi kérdések voltak Magyarországon, amely hosszú munkásságának évtizedeiben nyomasztó, felkavaró, ígéretes és csalódásokkal teli időszakokat élt át. Ezeket az élő kérdéseket úgy tudta vizsgálni és megvilágítani, hogy a megosztott társadalomban mindenoldalú elismerés, megbecsülés és szakmai tekintély övezte. Ez egy kivételes (szak)emberi teljesítmény, amelyhez a szellemi nyitottságnak, a szakszerűség melletti következetes elkötelezettségnek, a gondolkodás hajlékonyságának és a rendszerszerű átlátásnak az különleges elegye kellett, ami őt jellemezte. Nem keresett és nem generált konfliktusokat, miközben jeles vitapartner volt, maga is vívódó alkat, aki az ellentmondások felderítésében és a paradoxonok felmutatásában különös kedvét lelte. Mindemellett az empirikus tényekben erősen gyökerező és a tudás viszonylagosságával józanul számoló munkásságának egyértelmű a társadalmi üzenete: a demokrácia igénye és gátjainak elemző kritikája.

Az emberi kapcsolatok avatott kutatója maga közvetlen, barátságos, derűs, életigenlő ember volt, kinek társaságát a szakmai társak és a tanítványok (kik utóbb kollégává váltak) örömmel keresték és élvezték. Széles műveltsége, életismerete, őszinte érdeklődése és színes szelleme kellemes társasági emberré is avatták, de bőven kamatozott munkakapcsolataiban is, tanári, tanszékvezetői, szerkesztői, alapítványi-közéleti szerepeiben. Professzor emeritusként az ELTE Társadalomtudományi Karáról vonult vissza 37 ott töltött év után, de otthon volt és otthon maradt a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban és mindenkori jogutódaiban is, ahol 1969-ben kezdte empirikus társadalomkutató munkáját és folytatta töretlenül – akár hivatalos munkaviszony híján – élete alkonyáig. Az Angelusz Róbert – Tardos Róbert szakmai páros az MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport mélystruktúráját alkotta, amelyhez munkában, vitákban, kiadványokban erősen kötődtek a csoport munkatársai.

Angelusz Róbert eltávozásával ez a műhely sem lesz az, ami volt, hiszen az ő állandó jelenléte kisugárzott a kutatások vállalt irányára, módszertani igényességére, szellemi támponjtaira, sőt még publikációs lehetőségeire is. Elnöke volt ugyanis azon alapítványnak, amely a kutatócsoporttal együtt vállalta a Jel-Kép kiadását és működtetését, ezáltal segítette fenntartani a hazai tömegkommunikációs és közvélemény-kutatások egy érték-hordozó áramlatát.

Értékes embert ragadott el a sors kollegiális körétől, az empirikus társadalomtudományoktól, a magyar szellemi élettől. De osztatlanul hálásak lehetünk, hogy közöttünk volt, és munkái velünk maradnak egy korszakos teljesítmény kristálytisza tükröként.

Hunyady György
az MTA rendes tagja

A TÁRSADALOM ÜTŐERÉN

Nagy tudományos életművek nem utolsó sorban sokrétűségükről, besorolhatóságuk nehézségeiről ismerhetők fel. Az Angelusz Róbert elhunytá óta eltelt aránylag rövid idő is bővelkedett olyan elismerésekben (mint a pályatársak megemlékezései, a róla elnevezett tudományos díj és egyetemi terem, vagy akár a tiszteletadás megannyi, kevésbé tárgyiasult kifejezése), amelyek arra vallanak, hogy e munkásság formátumának ilyenfajta meghatározása nem pusztán szubjektív elfogultságon alapul, mégsem indokolatlan a komplexitás elemét is kiemelni az oeuvre jelentőségét illetően. Más szakmai lapokban, korábban megjelent emlékezéseimben (így a lapzártá előtti felkérésre írt általánosabb jellegű búcsúztatómban a Társadalomkutatás, majd egy, a társadalmi tökérről írt posztumusz munkához fűzött felvezetőmben a Szociológiai Szemle hasábjain, ahol a megvalósult és részben csak tervezett késői elképzeléseket próbáltam felvillantani), sőt már a tiszteletére készült hetvenedik születésnapjában is kiemeltem ezt a motívumot, amely nemcsak az átfogott kérdéskörök tematikus gazdagságában, s az alkalmazott megközelítésmódok szélességében és mélységében, de voltaképpen az érintett diszciplínák jelentős számában is tetten érhető.

E kutatási spektrum tágasságának jegyeit hosszan sorolhatnánk, a Jel-Kép hasábjain csak az itt közvetlenül releváns mozzanatokat villantjuk fel. Egy közelmúltbeli apropó:

mikor a már említett tanterem-névadásról döntöttek, megkérdeztek arról, hogy a szociológus vagy a kommunikációkutató megjelölést, esetleg a kettő együttesét tartanám-e indokoltnak. Bár a válasz elvileg nem is volna egyszerű, Robi személyes önmeghatározására gondolva számomra nem volt kétséges a szociológus válasz (ezt legfeljebb a társadalomkutató, esetleg az empirikus társadalomkutató motívum közelíthette volna meg). A jelen keretek közt nem foglalkozhatunk tudományrendszerbeli kérdésekkel, ezen belül a szociológia és a kommunikációkutatás egymással párhuzamos vagy egymást átmetsző pozíciójával, de e munkásság összefüggésében azt alighanem megállapíthatjuk, hogy míg a szociológiai vonatkozásokon belül – az általános elméleti és metodológiai problémák mellett – a szakszociológiai kutatási területek között a kommunikációs szociológia is kitüntetett jelentőségű helyet kapott, a másik oldalról tekintve, a kommunikációkutatás egészén belül a társadalmi kommunikáció kérdésköre volt a releváns terep. E két utóbbi kutatási terület együttese – bármennyire is lehatároltak egyenként a tágabb diszciplinán belül – persze önmagában is óriási terrénomot fog át, amelyet – ahogyan ezt ismét csak nyugodtan állíthatjuk – a hazai terepen nála nagyobb erudícióval senki sem tanulmányozott (sőt e tudás elmélyült és szerteágazó jellege alighanem párját ritkította e kutatások jelenkori nemzetközi mezőnyében is). Közvélemény, nyilvánosság, média – a felölelt problémakörbe egyaránt beletartoztak, ahogyan ez a terület klasszikusai közt nem utolsó sorban a lazarsfeldi életművet is jellemezte. Ő egyébként is a nagy kedvencek közé tartozott: a címben idézett, képletesen a társadalom ütőerén tartott kéz csakúgy mottószerű vezérmotívumként kísérté végig Angelusz Róbert munkásságát, mint a társadalomkutatás empirikus jellegének legkomolyabban vétele, az elméleti kiindulópontok és a feltárt eredmények közti szüntelen összjáték erőteljes hangsúlya.

A szóban forgó komplexitásnak egy további, talán kevésbé kézenfekvő eleme az esetleges megközelítésbeli ellentmondások, belső teoretikus feszültségek vállalása. E lap hangsúlyos témakörei szempontjából sem érdektelen az angeluszi pályafutás során a szubjektív jelenségek vizsgálatának tulajdonított megkülönböztetett figyelem, másfelől az objektivitás tudományos értékének manapság már szinte kivételes tisztelete. De egy másik feszültségforrás sem érdektelenebb, a tökéletesség iránti igénnyel kezdve. Nehéz teher volt ez a gyakran önkínzó belső kétely, amely gyakran gátolta az akár időleges szakmai megnyugvást. (Egy irodalmi utalás talán többet mond ezzel kapcsolatban, mint valamely szakmai fejtegetés: a hozzá – a Krúdy és Márai által fémjelzett vonulat mellett szintén – oly közel álló Karinthyk legnagyobbikja által vizionált cirkuszi álomjelenet, a levegőben virtuózan hegedülő légtornász fiú alakja.) Míg e motívum a szüntelen javítást, a végleges változatok kerülését, a folyamatos csiszolást diktálta számára – és valóban, korántsem állt tőle távol a szakterületén belül egyre mélyebbre fűrő specialista mintaképe –, tágasabb szellemi horizontja, és nem utolsó sorban szüntelen újat keresése, nagyfokú kíváncsisága, az aktualitásra való érzékenysége alapján mégis kiragadta ebből a statikusabb tudósi szerepből, gyakran járatlan utak, még feltáratlan terek felé ösztönözve. S hogy e belső feszültségeket további mozzanat egészítse ki, még közvetlenebbül kommunikációs vonatkozásban: a magán-szféra védelmének eszméje és a széles nyilvánosság egyszerre foglalt el előkelő helyet az értékranisorában – miközben ütközésüknek maga is nem egyszer volt szemtanúja, nem utolsó sorban azoknak a virtuális interakciós tereknek esetenként gátlástalan külső kiaknázása nyomán, amely új társas lehetőségekkel maga is szívesen élt, s amely lehetőségek és visszaélések együttese utolsó éveiben elméleti síkon is egyre erősebben foglalkoztatta.

A Jel-Kép olvasói számára – mely lapnak Angelusz Róbert is állandó szerzői közé tartozott – nem szükséges részletesebben felidézni azokat a már klasszikussá érett kommunikáció- és tudásszociológiai munkákat, amelyekről más megemlékezésekben részletesebben szó esett. Ahogyan az új kommunikációs eszközök kezdettől élénken foglalkoztatták, az ezek használatában kifejeződő pozícióknak egyre megkülönböztetett jelentőséget tulajdonított vélte fokozatosan körvonalazódó átfogó tökeelméleti elgondolásain belül. Hosszabb távú tervei közt a magánszféra és nyilvánosság viszonyának már érintett motívuma is szerepelt. S ahogy pályafutásának második szakaszában a kapcsolathálózati és választásszociológiai kérdéskörök növekvő szerepet kaptak, a személyes kontaktusok – politikai és egyéb alapokon történő – strukturálódása folyamatosan kutatási napirendjén szerepelt (s ugyanígy a strukturális szakadásoké, amelyek három típusával kapcsolatos közelmúltbeli közös előadásunknak a tanulmányszerű kidolgozása szintén a már realizálhatatlan tervek közt maradt).

Egy tudományos hagyaték jövőbeli sorsának felbecslése a munkásság befejezéséhez közeli pillanatokban mindig nehéz. Bizonyos, hogy az életmű rengeteg kapcsolódásra érdemes mozzanatot tartalmaz – még ha a közvetlen kapcsolódás nem is egyszerű és minden tekintetben magától értetődő, már csak az életmű és az alkotó egyéniség közti egyedi összefüggések, megismételhetetlen kvalitások miatt sem. Az Angelusz Róbert munkásságának egészét jellemző tudományos attitűd mégis olyan etalon, amely csatlakozási lehetőséget jelent mindazok számára, akik fogékonyak a rá jellemző kutatói szenvedély iránt.

Tardos Róbert

ROBI

Nagyon nehéz Angelusz Robira úgy gondolni, mint aki nincs. Nagyon nehéz tőle búcsúzni is, hiszen olyan sok szál kötött minket össze. Kollégám, tanszékvezetőm, mentorom, barátom, majdnem-szomszédom, vita- és beszélgetőtársam, sőt útítársam is volt. Sok-sok szakmai és baráti beszélgetést őrzök az emlékezetemben, nagy nevetéseket is (a Senki nem tud semmit című csehszlovák filmről soha nem tudta befejezni a mondanivalóját, mert könnyesre nevette magát).

Szeptember 1-jén, az ELTE Társadalomtudományi Kara két napos vidéki értekezletének kávészünetében kaptam meg azt a kíméletlen SMS-t. Mindenki hitetlenkedve fogadta a hírt. Kis csoportokban álltak döbbenetben a kollégák, és szinte mindenkinek elsőre ez jutott eszébe Robiról: szeretetreméltó. Az alábbi írással, amely a 60. születésnapjára készült, erről a szeretetreméltó, kedves és életvidám emberről szeretnék megemlékezni. Így szeretném megőrizni az emlékezetünkben.

A kommunikációkutató esete a finn szaunával

Jó szerencsémnek és a második Tempus programnak köszönhetően 1999 januárjában Angelusz Robival és más magyar kommunikációkutatókkal együtt néhány napra Finnországba, Tamperébe utaztunk két egymást követő konferenciára. Jobb, ha a konferenciákról itt és most nem teszünk említést, unalmasak és érdektelenek voltak, annyira, hogy

a „magyar delegáció” tagjai az idő nagyobb részét a Tamperei Egyetem Kommunikáció és Média Tanszékének könyvtárában, a szabad polcokon található nemzetközi tudományos folyóiratok impozáns választékának dühödt fénymásolásával töltötték, töltöttük. (A fénymásoló titkos kódja szoros kapcsolatban áll a 20. századi magyar történelem egy nevezetes dátumával, de csitt!! Ez titkos!)

Természetesen szombat este, mint minden szombat este Finnországban, szauna volt a program. Erről nem illik és nem is célszerű lemaradni. Az említett tanszék oktatói, csakúgy, mint az ottani Szociológiai Tanszék oktatói is, lelkes és megrögzött szaunázók. Minden fontosabb társasági esemény, tudományos megbeszélés és tudós vita a szombat esti szaunázás közben zajlik.

Ezen a napon is, szombat délben és szombat délután, a konferencia közben, az esti szaunázás szervezése folyt. Kaarle Nordenstreng, a tanszékvezető iránytaxit rendelt, Marja Jukola-Aho különféle salátákat, sört és üdítőket. Lázás egyeztetés folyt a Városi Tanács VIP vendégeinek fenntartott „füstös szauna” (ez itt szakkifejezés, ide voltunk hivatalosak) hőfokáról és a tamperei északi tóban (Näsijärvi) vágandó lék méretéről.

Egyszer csak Robi kicsit szégyenlősen bejelentette, hogy ő nem jön szaunázni, mondván, hogy ő ezt nem is ismeri, még sohasem próbálta, meg biztos nem is szereti, szóval: NEM!!! Elkezdődött a rábeszélő hadjárat, hogy Tamperében az embernek este nincs mit csinálnia, az élet unalmas, sötét és kilátástalan, az egész ország lakossága ilyenkor (nyilvános vagy magán-) szaunákban van, ott folyik az élet, ott történik minden, ott cserélődnek ki a hírek, az álhírek és a rémhírek, ott formálódik a latens és a manifeszt közvélemény, az ott folyó kommunikációs (és egyéb) aktusok segítségével az ember rajta tarthatja ujját a finn társadalom ütőerén (vagy más testrészein), és hogy ez az igazi terepmunka (fieldwork), a legfőbb terep a résztvevő megfigyelésre (a meztelen és kendőzetlen valóság megfigyelésére!). Nem tudom, hogy végül is ezek a tudományos érvek hatottak-e, vagy az, hogy ott bőséges vacsora és kiváló sörök várnak minket, vagy esetleg az az állítás, hogy el lehet jönni a szaunába úgy is, hogy az ember nem vetkőzik le, és nem aszalja magát a füstös konyhó 100 fokos levegőjében, és nem is ugrik be a 2 fokos tóba, csak eszik, iszik és cseveg.

Robi tehát, unszolásunkra, mégis hajlandó lett eljönni. Útközben az iránytaxiban, még megerősítendő döntését, hogy nem fog szaunázni, közölte az összegyűlt társasággal, hogy nem hozott fürdőruhát. Arcára megdöbbenés ült ki, mikor erre többen halálkomolyan megerősítették korábbi célzásainkat, (amiket ő persze ugratásnak gondolt és nem is hitt el), hogy szaunázáshoz nem is kell fürdőruha. („Te jóisten, akkor ez hogy lesz?”)

Gyönyörű havas tájakon kanyargott az iránytaxi, a városi elektronikus órák -18 fokot mutattak. Egyre sűrűbb erdőben jártunk, a hatalmas fenyők hótól roskadoztak, a hó szikrázott a hidegben. Juha Koivisto, hogy felkészítsen minket a várható eseményekre, elmesélte, hogy a Tampere melletti erdőkben gyakori a medve és a hiúz, de farkast csak ritkán látni. Ezen idegenforgalmi eligazítás után néma csöndben folytattuk utunkat, az egyre sűrűbb és sötétebb erdőben, egészen addig, míg Kaarle, a főszervező, akinek autóját az iránytaxi követte, meg nem állt, és egy hatalmas térképpel viaskodva oda nem jött a taxisofőrhez, megkérdezni, hogy tudja-e, hol vagyunk most, és merre kell továbbmenni. A pilóta nem tudta. Mi sem, de aztán végül mégis megtaláltuk (megtalálták) a sötét erdőben a befagyott tó partján a szaunát. Elég óvatosan tekingettünk körbe, mielőtt kiszálltunk volna (lásd vadállatok).

A szauna társalgójában kényelmes fotelek, kandalló-tűz várt minket és saláták, lazacos pizza és sokféle behűtött sör. Éhes kollégánk már az ananászos salátával szemeztetett, mikor Kaarle kiadta a parancsot, vetkőzés! Igen, de ki és hogyan?! Robi csak kapkodta a fejét: koedukált szaunázás lesz?? És hogy lehet ebből kimaradni, vagyis inkább csak nézőként, közönségként, részt vevő megfigyelőként részt venni????!!

A családottság ült ki Robi arcára, mikor Kaarle, Juha és Tenho úgy döntöttek, hogy a szokásokkal ellentétben most a fiúk kezdik a szaunázást, mert egy finn kolléganő, Karina még nem érkezett meg. Robi tehát szomorúan vette tudomásul, hogy a legérdekesebb hálózat-vizsgálatra nem lesz alkalma, csak egynemű csoportokat vizsgálhat. De hogyan?? Fürdőruha nélkül a sötétben és a gőzben, vagy a jeges tóban?

Közben persze igyekeztünk Robit magyarul arra kapacitálni, hogy mégis jobb, ha levetkőzik és szaunázik, ellenkező esetben neki kell majd léket vágni a tóba. Titkosan, tehát magyarul folytatott beszélgetésünkbe egyszer csak Tenho Takalo, a magyarul kitűnően beszélő finn kolléga is bekapcsolódott: „Igazuk van a lányoknak, a szaunászász szokkal jobb, mint szakánnyal és kalapással törni a jeget a szötétben.”

De Robi hajthatatlan maradt. Kaarle az összes külföldi vendéget végigvezette a dácán. A négytagú magyar delegáción kívül volt egy Rosental (sic!) keresztnévű (sic!) brazil a feleségével, Claudiával, és egy Walter nevű lelkes amerikai, és több finn. Robi szótlanul hüledezett, mikor kiderült, hogy a szauna épülete maga (kis fakunyhó) kb. 20 méterre van a dácától, teljesen sötét, gomolyog benne a füst (Kaarle füle rögtön fekete lett, mikor ujjával figyelmetlenül hozzáért), és odáig mezítláb, meztelenül és vizesen kell elszaladni. A forró szaunából pedig a kb. 50 méterre, a domboldal aljában lévő befagyott tavon levő lékbe kell rohanni (mezítláb a hóban), és beugrani, de közben még ildomos a hóban egyszer-kétszer meghempergőzni.

A tóhoz vezető falépcsők persze jegesek és havasak voltak. Egyetlen tény adott csak okot Robinak némi megkönnyebbülésre: már fentről látszott, hogy a tavon a léket valami jótét lelkek már előre feltörték. Evvel tehát nem lesz dolga...

A férfiak vetkőzni kezdtek a szauna-dácsa egy gyenge kis ajtóval éppen csak elválasztott részén. Hiába kérlelték Robit, nem állt kötélnek. Letelepedett a kandalló elé a kiszemelt rákos-lazacos-ananászos salátával és egy sörrrel. Neki beszélhetnek...

A szalonban, a kandalló előtt ücsörögve, Robi jobbnál jobb történetekkel kápráztatta el a várakozó lányokat, korábbi finnországi kalandjairól, Angelusz Szindbád korábbi rénszarvas- és lazacvacsoráiról. Ezen az estén nem működött a „hallgatás spiráljának” elmélete: Claudiával, a macho délamerikai kommunikációkutató gyönyörű elnyomott feleségével megvitatta a brazil nők szomorú sorsát és a brazil nemzeti identitás azon oszlopos tételét, hogy a Földnek azokon a részein, ahol nincs hó, nem létezik a civilizáció sem, per definitionem. (Elhagyom itt a Finnország és Magyarország közötti hőmennyiség különbségéből fakadó civilizációs együttható kiszámításának képletét. Brazília persze labdába sem rúghat...)

Időnként felpattant az ajtó és a jeges szélből feltűnt egy-egy vörösre párolódott finn kolléga, aki vagy sörért jött, vagy azért, hogy Robit ismét a szaunába invitálja. Robi azonban a többi férfiútól származó minden unszolásnak ellenállt.

Most pedig kitérek a kommunikációkutatásnak ezen az estén felismert és megfogalmazott legfontosabb alaptételére, mit alaptételére, lemmájára: „a női rábeszélés hatékonyabb, mint a férfi rábeszélés!”

A tétel bizonyítása

Egy óvatlan pillanatban, mikor minden férfi szociológus és kommunikációkutató a jeges tóban lubickolt (élükön Tamás Palival), Robi (ismét magyarul) hozzám fordult:

– Szerinted nem árt ez a szauna?

Minden orvosi és statisztikai tudásomat összeszedve ecsetelni kezdtem neki, hogy a finnek mind milyen fitteek és egészségesek.

– Jó, de én nem szeretem a gőzt.

Erre a többi kommunikációkutató kolléganővel egymás szavába vágva bizonygattuk, hogy a szauna nem gőzfürdő és hogy milyen kellemes, illatos a forró levegő.

– Jó, de mi lesz, ha nekem nem tetszik?

– Akkor kijössz.

Ezután arról kellett részletesen beszámolnunk, hogy pontosan hogy is zajlik az aktus. Itt hosszan ecseteltük a meleg és a hideg váltogatásának frissítő érzését, a közérzetre gyakorolt üdítő hatását stb. Persze csak érintőlegesen említettük a sötétséget, a csúszásveszélyt, de főleg a nyírfaágakkal való vesszőzés finnek által igen kedvelt szokását.

Itt tartottunk, mikor Robi szemében megpillantottam az elszánás egy halvány szikráját. A véleménygondozás megtette hatását. A pluralizmus ignoranciájának effektusa felerősítette a jelenlevő női véleményelit egyre lehengerlőbben képviselt álláspontját: Robinak meg kell próbálnia a szaunát, még ha csak 20 másodpercre is.

Pontosan így is történt. Kaarle következő sörkereső megjelenésekor meglepetten látta Robi elszánását, és már vitte is őt magával. Robi levetkőzött (ezt a női szakasz már nem látta), átszaladt a –18 fokon, és pontosan 20 másodpercre betoppant a füstös szaunába. Az elképedt férfiak még fel sem ocsúdtak, már a tus alatt állt (nem a tóban a jégkockák között). Erre érte mentek, ismét bevitték a forró sötétbe, és egy teljes percig ott is maradt!!!

Boldogan, ragyogva jött vissza a leskelődő női csapathoz, és részletesen ecsetelve mesélte hősi élményeit. Ő maga sem hitte, hogy ez megtörténhetett vele!

Jutalmul újabb sört, pizzát és salátákat kapott, és persze egy igazi többnyelvű pecsétes szaunabizonyítványt.

Heller Mária

EMLÉKÜLÉS ÉS TUDOMÁNYOS KONFERENCIA A 40 ÉVE ALAPÍTOTT TÖMEGKÖMUNIKÁCIÓS KUTATÓKÖZPONTRÓL I. RÉSZ

Negyven éve, 1969-ben alakult a hazai kommunikáció-, média- és közvélemény-kutatás első műhelye, az 1991-ig (1988-tól Magyar Közvéleménykutató Intézet néven) működő Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Az intézmény a maga idejében kuriózumnak számított, mivel az úgynevezett szocialista országok közül egyedül Magyarországon biztosította, hogy munkatársai a média működését és a közgondolkodás sajátosságait nyomon követő, rendszeres tudományos vizsgálatokat végezhesenek. Az alapítás 40. évfordulója alkalmából a Magyar Kommunikációtudományi Társaság, az MTA –ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport és az ORTT Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet 2009. október 1-én és 2-án konferenciát rendezett *A Tömegkommunikációs Kutatóközpont (1969–1991) helye és jelentősége – a tudományban, a politikában és a médiakultúrában* címmel. A rendezvény első napjának délelőttjén a Magyar Rádió Márványtermében a TK tudományos és társadalmi-politikai jelentőségéről szóló előadások hangzottak el, majd délután a résztvevők a Farkasréti Temetőben megkoszorúzták Szeccskó Tamásnak, az intézet egykori igazgatójának a sírját. A nap hátralévő részében az ORTT Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet bemutatta a Tömegkommunikációs Kutatóközpont kiadványait tartalmazó CD-ROM-ot, majd estébe nyúló kerekasztal-beszélgetés következett a TK negyven évéről. A második napon a Magyar Tudományos Akadémia székházában zajlott a rendezvény szigorú értelemben vett tudományos része, amelyen az előadók – az intézet volt munkatársai, valamint fiatalabb kutatók – számba véve a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban végzett kutatások legfontosabb eredményeit, arra a kérdésre próbáltak választ adni, hogy az ott végzett munkának milyen folytatható tematikus és módszertani hagyományai vannak, és azok miképpen használhatók a jelen kor kutatói számára. Az itt következő, majd folytatásban a jövő évi első számban olvasható összeállítás ezeknek az előadásoknak a szerkesztőségünkbe elküldött írott változatát tartalmazza.

Terestyéni Tamás

VOLT EGYSZER EGY TÖMEGKÖZLEMÉNYKÖZVETELI KUTATÓKÖZPONT...

(a TK 40 konferencián, 2009. október 1-én a Magyar Rádió Márványtermében elhangzott nyitóelőadás)

Három hónapja volt 40 éve, hogy 1969. július 1-jén a Magyar Rádió frissen épült Pollack Mihály téri épületében, a Nyelv és Kommunikáció című konferenciával megkezdte működését a Tömegkommunikációs Kutatóközpont, vagy ahogy a neve rövidítésben széles körben ismertté vált, a TK. Az előzményhez tartozik, hogy a rádióban már 1963 óta létezett egy, a média közönségének vizsgálatára hivatott részleg. Az ezen részt is magába foglaló új intézmény szervezetileg a Magyar Rádió és Televízió, majd a két intézmény különválása után a Magyar Rádió egyik igazgatóságaként működött. Ezen a szervezeti hovatartozáson az sem változtatott, hogy a TK 1973-ban a Rádió épületéből átköltözött az Akadémia utca 17. szám alatti, meglehetősen viharos múltú épületbe, ahol a főbérő számítástechnikai intézet (SZKI – Számítástechnikai Koordinációs Intézet) által nem használt földszinti és hátsó lépcsőházi tereket foglalta el, amelyek korábban a Magyar Televízió kezelésében voltak.

1985. január 1-től a TK kivált a Magyar Rádió szervezetéből, és önálló országos intézetként működött tovább, majd 1988. július 1-től Magyar Közvéleménykutató Intézet, bevett rövidítésben MKI néven folytatta tevékenységét. A névváltoztatás valójában felért egy újraalapítással: igaz, hogy az új nevű cég jogutódként továbbvitte a TK kommunikációkutatási feladatköreit, állományát és eszközeit, de profiljában lényegesen megnövekedett a közvélemény-kutatási rész, ennek jegyében jelentősen gyarapodott és átalakult a közvélemény-kutatói gárda, és az intézmény szakmai előzményként egyre hangsúlyosabban hivatkozott a háború utáni koalíciós időkben rövid ideig, 1945-től 1949-ig fennállt Magyar Közvéleménykutató Intézetre. Az így létrejött MKI-nak azonban – háború utáni elődjéhez hasonlóan – nem adatott hosszú és eredményekben gazdag pályafutás, mert 1991. őszén az Antall-kormány egy rendelettel jogutód nélkül megszüntette, minden tartozékával, így a Jel-Kép című folyóirattal együtt. Ekkorra – talán azért is, mert már korábban híre ment a kormányzati szándéknak – már sokan elhagyták az intézetet, és 1991 végéig aztán a teljes felszámolás is megtörtént.

1991. december 15-én a TK, illetve az MKI néhány munkatársából akadémiai támogatású egyetemi kutatóhelyként megalakult az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport. Ez az előzményintézethez képest méreteiben szerény, de tudományos teljesítményében talán méltónak ítélné akadémiai-egyetemi képződmény – bár megörökölte a megszüntetett intézet könyvtárát, kiadványait és kutatási hagyatékát – nem jogutódja a régi intézetnek, de mind a mai napig úgy tekinti magát, és ezt remélhetőleg a szakmai környezete is elfogadja, mint a TK, illetve az MKI tudományos hagyományainak őrzőjét,

folytatóját, továbbfejlesztőjét. Magam is ebben a kutatócsoportban dolgozom, a létrehozásában volt is némi szerepem, így kaptam a szervezőktől a megtisztelő felkérést – amit ezúton is köszönök –, hogy a ma kezdődő konferencián mondjak néhány bevezető szót egykori munkahelyünkről.

Mielőtt bármi egyébbe belekezdenék, hangsúlyosan ki kell kiemelnem, hogy a TK-MKI a kezdetektől elválaszthatatlanul összefonódott Szecskő Tamás nevével, aki tudományos igazgatóként, majd igazgatóként, végül főigazgatóként vezette az intézetet. Életútjának ismertetésére, tudományos és intézetvezetői munkájának részletes méltatására most nincs idő – erre majd ma délután a Farkasréti temetőben található sírjánál kerülhet sor –, annyit azonban mindenképpen el kell mondanom, hogy Szecskő Tamás itthon és külföldön egyaránt nagy elismertségnek örvendő, a társadalomkutatók körében és a tömegkommunikációs szakmában megbecsült személyiség volt, aki a hetvenes-nyolcvanas évek nehezebb szakaszaiban is meg tudta tartani, sőt a Közvéleménykutató Intézetté való átalakulással még gyarapítani is tudta a társadalomkutatásnak ezt a műhelyét. Nem rajta és az általa vezetett intézet munkájának minőségén múltott, hogy a TK, illetve az MKI eltűnt a rendszerváltás mellékvezein.

Személyes sorsa az intézetéhez hasonlóan szomorúan alakult. A nyolcvanas évek legvégén az Egyesült Államokban, Fulbright-ösztöndíjas tanulmányútján baleset érte, aminek következtében súlyosan megrendült az egészsége. Hazatérése után, amikor az 1990. évi választások után már híre ment az MKI megszüntetésére irányuló kormányzati szándéknak, lemondott vezetői posztjáról, és egy ciprusi nemzetközi közvélemény- és piackutató cégnél, majd a Szonda Ipsosnál vállalt szakértői-vezetői feladatot. A tudományos közéletben aktív maradt, azonban egészsége tovább hanyatlott, állapotán nyilván nem javított egy családi dráma, fiának autóbalesetben bekövetkezett halála. Szecskő Tamás 1998-ban, 65 éves korában meghalt. Konferenciánkon magától értetődően az ő emlékének is adózunk.

Ez volt tehát a Tömegkommunikációs Kutatóközpont és vezetője története dióhéjban. Felvetődik természetesen a kérdés, mi érdekesebbé ezt az intézményt arra, hogy két évtizeddel a megszűnése után összegyűljünk, és megpróbáljuk felidézni és értékelni hajdani teljesítményét, leszámítva azt a méltányolható, de nem feltétlenül közérdekű szempontot, hogy az egykori munkatársak és az intézethez kívülről kapcsolódó kollégák bizonyára szívesen elbeszélgetnek a régi időről.

Mitől vált a Tömegkommunikációs Kutatóközpont a magyarországi társadalom- és kommunikációkutatás jelentős intézményévé? Mindenekelőtt azzal, hogy – Kelet-Európában, az akkori szovjet blokkban önálló intézeti formában elsőként és szervezeti méreteiben egyetlenként – meghonosított és intézményesített korábban Magyarországon nem művelt vagy csak periférikusan jelen lévő, a világ fejlett részén viszont már jó ideje nagy teret nyert és dinamikusan fejlődő tudományágakat, egyfelől a kommunikációnak és a tömegkommunikációnak, másfelől a közvéleménynek és a közgondolkodásnak a rendszeres, tudományos igényű vizsgálatát.

A médiakutatás területén a TK egyik alapvető teljesítménye az volt, hogy kiépült a közönség folyamatos monitorozására szolgáló panel vizsgálatok rendszere, amely, ha nem is feltétlenül naprakészen – akkor ennek még nem álltak rendelkezésre a technikai feltételei – sokféle társadalmi-demográfiai mutató szerinti bontásban adatokat szolgáltatott az emberek rádiózási, televíziózási, olvasási és egyéb kulturális szokásairól, feltárta a ma-

gyar társadalom kulturális-kommunikációs rétegződését, és adatszerűen megfoghatóvá tette a szociokulturális változások trendjeit. A közönségpanel működtetése mellett számos egyéb média vonatkozású kutatás zajlott, csak néhány példát mazsolázva a nagyon gazdag és sokszínű termésből: a sikeres médiaszemélyiség természetete, a hírszerkesztés folyamata az MTI faxgépein megjelenő hírügynökségi jelentésektől a médiában közölt hírekig, a tömegkommunikációs eszközök gazdasági közléseinek tartalomelemzése, a helyi tömegkommunikáció működése, vitaműsorok elemzése stb. És persze nagy számban készültek elemzések egy-egy konkrét műsorszám, sorozat vagy közleménytípus befogadásáról, hatásáról, például olyan, a maguk idejében nagy sikerű, nyilvános vitát is keltő alkotások közönségfogadtatásáról, mint a Fejes Endre regényéből készült *Jó estét nyár, jó estét szerelem* című tévéjáték.

Áttérve a közvélemény-kutatás területére, az aktuális, főképpen gazdasági, társadalompolitikai kormányintézkedések fogadtatásának felmérése mellett igen nagy figyelem irányult a közgondolkodás mélyebb rétegeinek és hosszabb távú változásainak vizsgálatára. Így kiterjedt kutatások folytak a történelmi tudatról, a lakosság politikai, gazdasági, történelmi és egyéb ismeretszintjéről, a társadalmi sztereotípiákról és előítéletekről, a tudásstílusokról, a gazdasági reform közgondolkodás-beli megjelenéséről. Mindezekben a vizsgálatokban természetesen központi helyet foglalt el a nyilvánosság problémája, bár a Kádár-korszakban természetesen csak korlátozott, a tárgyalt témák érzékenysége és a közvetítő eszköz hatósugara függvényében erősebben vagy gyengébben, de mindenképpen szűkített nyilvánosságról lehetett szó. Nem tudom megállni, hogy a helyzet érzékeltetésére ne idézzek egy TK tanulmánykötetből egy nagyon találó, ma is megfontolandó megállapítást arról, hogy miképpen működött a korszak hivatalos tömegtájékoztatása: „A tömegkommunikációs eszközöknek kettős szerepük van a vélemények kondicionálásában. Egyrészt orientálják, alakítják a véleményeket és formálják az azokat befolyásoló vonatkoztatási kereteket, másrészt jelzést adnak a vélemények megfogalmazásának intézményesített irányairól, a nyilvános és a kvázi-nyilvános szférában preferált, illetve tolerált megfogalmazási lehetőségekről. [A média] kijelöli azt a „narratív keretet”, megüti azt a hangot, amelyhez a személyes kommunikáció különböző formái [...] jórészt hozzáigazodnak.” (Angelusz Róbert – Nagy Lajos Géza – Tardos Róbert – Terestyéni Tamás: *Gazdaság és életszínvonal a közgondolkodásban*. Budapest, Kossuth, 1984. 9. old.)

A szó szorosabb értelmében vett közvéleménykutatásokat elhagyva, a TK tevékenységében a kulturális-kommunikációs tárgyú vizsgálatok rendkívül sokszínű skáláját találjuk olyan témákkal, mint: rémhírek és terjedésük, a magyar lakosság idegennyelv-tudása, a szabadidő eltöltésének szociológiája, ünnepek a közgondolkodásban és a hétköznapi életben, vizuális kultúra, anyanyelvi kommunikációs kultúra és funkcionális illiteráció, a csernobili atomerőmű-szerencsétlenség a hazai médiában és közvéleményben, vagy – már a rendszerváltás előszeleként – 1956 a közgondolkodásban (akkor persze nyilvánosan még nem lehetett forradalomról és szabadságharcról beszélni), és még hosszasan lehetne sorolni. Néhány alkalommal olyan ügyek is – így például labdarúgó bundabotrányok és kommunikációjuk – terítékre kerültek, amelyek azért érdemelték ki a kutatók figyelmét, mert vizsgálatuk explicit és persze akkortájt nem nagyon tolerált rendszerkritika nélkül is különösen alkalmas volt arra, hogy tükrözze az ország állapotait.

A TK-ban folyó tudományos munkára a kezdetektől fogva az az alapállás nyomta rá a bélyegét, hogy a kutatók igyekeztek a társadalmi kommunikáció folyamatait, a

tömegkommunikációs eszközök működését, a kommunikációs kultúra változásait és a közgondolkodás alakulását egymással szoros kölcsönhatásban, mintegy rendszerszerű együttesként szemlélni és értelmezni. Eközben nagy súlyt helyeztek az interdiszciplinaritásra, vagyis arra, hogy a kommunikációs jelenségek vizsgálatában a legkülönbébb szakterületek és megközelítésmódok is érvényre jussanak. A TK egyébként már indulásakor, a kutatói-adatfelvételi gárda összetételében magában hordta a tudományágak közötti érintkezést és átjárást, az interdiszciplináris jelleget. Fiatal munkatársai között voltak közgazdászok, bölcsesek, pszichológusok, filozófusok, jogászok, matematikusok; jónéhányan természettudományi képzettséggel érkeztek, de akadt művészettörténész, matematikai nyelvész, még gyógypedagógus is. Persze abban az időben a felsőoktatásban még egyáltalán nem létezett média szak, médiatudomány, az egyetemi szociológusképzés is éppen csak születőben, formálódóban volt. Maga a média szó sem volt használatban, a riasztóan csúf és elidegenítő tömegkommunikációs eszközök kifejezés fogta egybe a sajtót, a rádiót és a televíziót.

A TK nemcsak a társadalomkutatás tárgyát és témáit tekintve képviselt újdonságot, hanem a hazai mezőnyben élen járt az empirikus kutatások módszertani megalapozásában is, mindenekelőtt a nagy mintás kérdőíves vizsgálati módszer, a survey technika széles körű alkalmazásában és fejlesztésében, különféle matematikai statisztikai eljárások, többváltozós elemzések kipróbálásában és általában a számítógépes adatfeldolgozásban.

A TK-nak az empirikus kutatásokban elért mennyiségi és minőségi sikereit főfoglalkozású profi kérdezőbiztosokból álló kérdezői-adatfelvételi részleg felállítása tette lehetővé. Az intézmény kérdezőbiztosai nemcsak egyszerűen a módszertani segéderők szerepét töltötték be, hanem rendkívül értékes, tankönyvekből, illetve az íróasztal mellől aligha megszerezhető tapasztalatokkal segítették és gazdagították a kutatói munkát, hiszen nemcsak mint statisztikai adatokat ismerték meg az országot és népét, hanem valóságos, hús-vér emberekként a maguk természetes környezetében, és ennek köszönhetően közvetlenül érzékelték az adatfelvételi eszköz kiküszöbölendő gyengeségeit, illetve erősítendő pozitívumait.

Természetesen a survey-k, illetve az egyazon kérdőívben, egyazon adatfelvételben egymásra épített omnibusz vizsgálatok mellett más módszerek is szerephez jutottak: mélyinterjúk, kvantitatív és kvalitatív tartomelemzések, esettanulmányok, részt vevő megfigyelések, pszichológiai-szociálpszichológiai kísérletek színesítették a kutatási eszköztárt.

A TK tevékenysége nem merült ki a kutatásban. Nagyon fontos tudományszervezői feladatokat is betöltött, különösen emlékezetesek voltak a könyv formájában is publikussá vált országos konferenciái, mint a már említett *Nyelv és kommunikáció* (Budapest, Magyar Rádió), az 1975. évi *A hiedelmek természete, szerveződése és szerepe a mindennapi tudatban* című visegrádi vagy az 1982-ben szintén Visegrádon tartott *Életmód: modellek és minták* címmel rendezett tanácskozás.

A kutatóközponthoz külső szakmai támogatók és együttműködők népes csapata csatlakozott a tudományok olyan tekintélyes személyiségeivel, mint Szépe György, Voigt Vilmos, Varga Károly, Huszár Tibor, Gombár Csaba, Berend T. Iván, Vitányi Iván, Hankiss Elemér, Buda Béla, vagy egy ifjabb generációból Manchin Róbert, Pléh Csaba, Hoppál Mihály, Horányi Özséb, Síklaki István – elnézést kérek azoktól a sokaktól, akiket itt most az idő és az emlékezetem rövidegsége miatt nem említettem.

A TK intenzív szakmai kapcsolatokat épített ki hasonló profilú külföldi intézményekkel, és számos neves külföldi szakembert nyert meg magyarországi látogatásra és tudományos együttműködésre, ismét csak néhány nagy névre szorítkozva: George Gerbnert és Percy Tannenbaumot az USA-ból, Kaarle Nordenstrengt Finnországból, James Hallorant Angliából, Firszov és Jadov professzorokat az akkori Szovjetunióból, a lista itt is hosszan folytatható.

A külföldi kapcsolatok építése is része volt annak az intézeti stratégiának, amelynek hangsúlyos elemét képezte fiatal kutatók külföldi ösztöndíjas tanulmányútjainak, konferencia-szerepléseinek, nemzetközi kutatásokban való részvételének az elősegítése, támogatása.

Külön fejezet a TK történetében a kiadói tevékenység. Az intézet legismertebb terméke a *Rádió és Televízió Szemléből* a hetvenes évek végén létrehozott *Jel-Kép* című folyóirat volt, amely eredeti formájában legkevesebb kétféle profilt ötvözött: egyfelől elméleti-közéleti szaklapja volt a tömegkommunikációs szakmának, másfelől folyóirata a tömegkommunikációval és a közgondolkodással kapcsolatos tudományos kutatásnak. Az olvasói körében megbecsült lap az MKI megszűntével elvesztette kiadóját és szerkesztőségét, és maga is megszűnt. Kiadói jogát később A Magyar Médiaért Alapítvány szerezte meg, amely az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoporttal közösen 1994-ben újraindította – ekkor már tisztán szaktudományos profillal. A TK kiadói tevékenységének nagyon fontos részét képezték a *Szakkönyvtár*, majd *Membrán* néven megjelent szakkönyvek és a *Jelentések, Közlemények, Módszertan, Tanfolyamok* című sorozatok; ez utóbbiak ugyan nem kerültek utcai-könyvesbolti forgalomba, mégis nagyra értékelt forrásaivá váltak a hazai társadalomkutatásnak. Mindezekről a szakmai nyilvánosság tájékoztatásában jelentős szerepet játszó kiadványokról, illetve elektronikus formában történő archiválásukról ma délután az Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézetben tartandó bemutatón lehet majd részletesebb információkat hallani.

Ha összefoglalóan néhány szóval kellene jellemeznem a TK és az MKI szakmai-tudományos küldetését, akkor a következőket emelhetném ki: elkötelezettség, felelősségérzet a kultúra állapotáért és a kutatások színvonaláért, szigorú szakmai követelményrendszer az empirikus vizsgálatokban, elméletileg is megalapozott kritikai attitűd a társadalmi kommunikáció folyamatainak tanulmányozásában. És hogy mindez nemcsak jól hangzó üres frázis, hanem valóban létezett igazi érték, amely ma is tovább él, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a TK–MKI egykori munkatársai ott találhatók számos elismert piaci cég, egyetemi-főiskolai tanszék, akadémiai és egyéb kutatóhely munkatársai között.

E sok pozitívum után végül szót kell ejtenem egy olyan dolgról, amely annak idején sokakban keltett és kelt talán még ma is viszolygást a TK-val kapcsolatban, de vitathatatlanul hozzátartozik a történeti kép teljességéhez. Köztudott volt, hogy az intézet az MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztályának, az igen rossz hírű APO-nak a felügyelete alatt állt, és munkáinak egy, a nyilvánosság elől többé-kevésbé elzárt részére onnét kapott megrendelést. Nos, világosan kell látni, hogy a Kádár-rendszerben a társadalomkutatás – különösen a tájékoztatással és a közhangulattal kapcsolatos vizsgálódás – politikailag és persze nem ritkán belügyileg-rendőrileg is nagyon érzékeny terület volt. Szecskő Tamás és munkatársai sokszor szorító körülmények között kényszerültek dolgozni. Előfordult, hogy a kérdezőbiztosokat vidéken végzett munkájuk közben őrizetbe vették, a kérdőíveket elkobozták, és politikailag kevésbé tolerált ügyekben

nem egyszer érkeztek hatósági-belügyi kifogások, úgynevezett szignalizációk az intézet munkatársai ellen. Tudomásom szerint azonban ilyen ok miatt soha senkinek sem kellett távoznia a TK-ból, és az intézet vezetése részéről senkit sem ért retorzió. Mint ahogy az intézeten belül hallgatólagos támogató egyetértés fogadta azt aényt is, hogy többen is – nem éppen kockázatmentesen – éveken keresztül pénzkereseti lehetőséghez, munkához juttattak akkoriban a rendszer ellenségének minősített, marginalizálódásra kényszerített ellenzékiet, másképp gondolkodókat, és csöppet sem rejtőzködve terjesztették a rendszerkritikus szamizdat irodalmat.

A TK-ban és az MKI-ban folytatott munka – éppen úgy, mint a Kádár-rendszerben az összes társadalomtudományi és felsőoktatási intézményben – nem lehetett szabad, a szabadságnak abban az értelmében, ahogy akkor sokan szerettük volna, illetve ahogy ma – remélhetőleg – természetesnek tarthatjuk a kutatás szabadságát. A TK a kényszerű korlátok között sok-sok – akár megalkuvásnak is minősíthető, de aligha elkerülhető – kompromisszummal és megtorpanással, egészében véve azonban, az irányultságot és a végeredményt tekintve vitathatatlanul a nagyobb nyilvánosság, a demokratikus változások, a nyitott társadalom, azaz egy szabadabb világ felé tapogatta az utat. Azt hiszem, nem festek hamisan rózsaszín képet az annak idején együtt eltöltött két évtizedről, ha azal fejezem be ezt a kitekintést, hogy a Tömegkommunikációs Kutatóközpont szakmailag és emberileg ma is vállalható, számos meghatározó elemében pedig folytatásra, követésre méltó tudományos örökséget hagyott hátra. Ennek jegyében kívánok mindnyájunknak tanulságos, hasznos konferenciát és emlékezetes baráti találkozásokat.

Angelusz Róbert

A LATENS KÖZVÉLEMÉNY ÚJRAGONDOLÁSA

A TÉMA FELVETÉSE

Az elmúlt negyven évben a közvélemény hazai kutatóinak az elméleti és módszertani kihívások egész seregével kellett szembenézniük. A felmerülő dilemmák – a hasonlóságok ellenére – más jellegűek voltak Magyarországon és általában Kelet-Európában, mint a nagy demokratikus hagyományokkal és a közvélemény fejlett intézményrendszerével rendelkező nyugati demokráciákban. Az előbbieken a rendszerváltozások éles strukturális törésvonalat hoztak létre, átalakították a közvélemény szerveződését, kommunikációs szerkezetét, jellegzetes típusait és szerepüket a politikai erőviszonyok rendszerében. A nyugati demokráciákban bár hasonló méretű strukturális átrendeződésekre nem került sor, a globalizáció, a növekvő heterogenitás, az urbanizálódás, az individualizálódás folyamatai és a nyilvánosság szerkezetváltozása következtében szintén jelentősen megváltoztak – megítélésem szerint összességében romlottak – a közvélemény megfigyelhetőségének feltételei. A demoszkópiai kutatások feltételrendszerének módosulását jelzi, hogy míg a 70-es évekig szinte rendkívülinek számítottak a téves választói előrejelzések vagy kudarcok, addig az elmúlt három évtizedben a közvélemény-kutatás olyan nagy tradícióval rendelkező országaiban, mint Anglia, Franciaország vagy Németország, szemmel láthatóan megszorodtak a téves előrejelzések.

Jóllehet a közvélemény megismerhetőségének nehézségei jórészt univerzális jellegűek, amelyek a legkülönbözőbb országok közvélemény-kutatásában hasonló dilemmákat vetnek fel, talán megengedhető, ha a Tömegkommunikációs Kutatóközpont megalapításának negyvenedik évfordulója alkalmából rendezett konferencián mindenekelőtt a közvélemény formálódásának, dinamikájának sajátosságait és a közvéleménykutatás kihívásait a hazai viszonyokra fókuszálva tekintem át, még akkor is, ha esetenként utalok a hasonlóságokra és az eltérésekre, illetve hivatkozom a nemzetközi irodalomnak a témára vonatkozó eredményeire. A közvélemény megismerhetőségének korlátai természetesen így is számottevőek. Ezek teljes áttekintésére és átfogó elemzésére e tanulmány keretében nem vállalkozhatok. Ezért egy olyan jelenség újragondolására teszek kísérletet, amelynek különböző megjelenési formái végigkísérték az elmúlt négy évtized magyar közvélemény-kutatását. A szóban forgó témakör, amely megítélésem szerint a rendszerváltozás előtt és az utóbbi két évtizedben is a közvélemény megfigyelhetőségének legnagyobb akadályát képezte, a közvélemény látenciájának problémája, amelynek értelmezésére és kutatására a 70-es évektől kezdődően magam is több kísérletet tettem.¹ Az a megfogalmazás, hogy a latens közvélemény fogalmát – a rendszerváltást követő radikális átalakulások ellenére – az elmúlt négy évtized egészére kiterjeszhetőnek tartom, természetesen további magyarázatot igényel. Az általam kidolgozott és később némileg kitágított fogalom archetípusát eredendően a kelet-európai monolitikus társadalmak köz-

véleményének jellemzésére és értelmezésére kíséreltem meg alkalmazni. A latens közvéleményt, amelyet a hallgatás spirálja² elméletének szociálpszichológiai magyarázatától és mechanizmusaitól eltérően alapvetően szociológiai jelenségként kezeltem, a rendszer olyan strukturális adottságaival hoztam összefüggésbe, mint a hatalom erős központi centralizációja, a munkahelyeknek az állam hatalmi strukturájába való integrációja, a politikai életnek magánszférába történő túlzott behatolása, a korlátozott nyilvánosság, az intézményesített pluralizmus hiánya. A latens közvéleményt az abszolutizmus felé hajló strukturális feltételrendszer velejárájának tekintettem, amelynek folyamányaként – némileg leegyszerűsítve – a magán-, és a nyilvános vélemények elkülönülhettek, és számos esetben el is különültek egymástól, és ennek következtében a deklarált vélemények jelentős torzításokkal képezték le a magánvéleményeket.

A latens közvélemény koncepciójának a jelen tanulmányban kifejtésre kerülő elemzése és újraértelmezése előtt azonban indokolt választ adni az alábbi kérdésekre.

1. Egyáltalán jogosult-e használni a közvélemény fogalmát a rendszerváltás előtti periódus feltételei között kialakult véleményreakciókra, közéleti és kormányzati eseményekkel kapcsolatos lakossági megnyilatkozásokra?

2. A kommunikációs latencia jelenségét és a latens jelzöt indokolt-e korlátozni a magán- és a nyilvános vélemények szétválasztására, illetve a „rejtőzködő véleményekre”, vagy pedig az új viszonyok között mindenképpen indokolt kiterjeszteni a latens közvélemény fogalmát?

Az első kérdés esetében felmerülő érveket és ellenérveket mérlegelve célszerűnek látom a közvélemény fogalmának fenntartását még akkor is, ha kétségtelen, hogy a véleménynyilvánítás strukturális feltételei, különösen a kritikai vélemények kimondásának esélyei a rendszerváltás előtti és utáni viszonyok között számottevően különböztek. A rendszerváltás előtti közvéleményt a J alakú, támogató jellegű megoszlások jellemezték, míg a 90-es években már az U alakú, polarizált közvélemény vált dominánssá. A legfontosabb különbség természetesen az, hogy a rendszerváltozás utáni közvélemény – demokratikus választások és referendumok formájában – közakaratként is megjelenik. A közvélemény-formálódás folyamatainak a közakarat-nyilvánításhoz fűződő hol lazább szerkezetű, hol szorosabb kapcsolata következtében természetesen megváltozik a közvélemény-kormányzat viszony is, amely a közvélemény szociológiájának egyik par excellence problémája. Bár a demokratikus választások és a közakarat intézményeinek hiánya esetén a közvéleménynek a kormányzásra kifejtett hatása legyengül, mégsem helyeselném az említett viszonyok között a fogalom mellőzését.

A közvélemény a korlátozott nyilvánosság feltételei között is létezik. Az abszolutista, vagy totalitárius rendszerek uralkodó elitje rendszerint törekszik a közvélemény titkos, félig titkos vagy akár nyilvános kipuhatolására, bár ezekben az esetekben is jelentősen korlátozza a közvélemény-kutatások nyilvánosságra hozatalát. A közvélemény megszólaltatásának kérdése ilyen társadalmakban fel sem merül. Ennek ellenére valamiféle többé-kevésbé aktiválódó, számos esetben latens formában megjelenő limitált közvélemény létezik, a társadalmak uralkodó körei nem alaptalanul törekednek kipuhatolására. A közakarat megnyilatkozásoktól megfosztott, detronizált közvélemény létét már csak azért sem indokolt megkérdőjelezni, mert ennek megszólaltatása a demokratikus átalakulások egyik fontos előfeltétele.

A második kérdés részletesebb elemzést és hosszabb fejtegetést igényel, amelynek megválaszolására tanulmányom egészével teszek kísérletet. Reményeim szerint korábbi tanulmányaim is igazolták, hogy a magán- és a nyilvános vélemény szétválása, a vélemények jelentős részének titkosítása nem korlátozható a monolitikus hatalmi berendezkedésekre, hanem – eltérő témaspecifikumokra koncentrálva, a politika területén némileg kisebb kiterjedéssel – a demokratikus társadalmakban is megfigyelhető. A kérdés komplexebb megválaszolása azonban nemcsak a magán és a nyilvános vélemény inkongruenciájára vonatkozik, hanem arra is, hogy a közvélemény látenciájának jelenségköre korlátozható-e pusztán a vélemények elkendőzésére. Tanulmányom további részében éppen arra teszek kísérletet, hogy kiterjesszem a latens közvélemény általam eddig használt koncepciójának térfogatóját. Ennek során a látenciát három aspektusból közelítem meg: 1. a vélemények elrejtése, 2. a közvélemény alanyi hordozóinak megközelíthetősége, áttekinthetősége, és 3. a közvélemény „láthatatlan következményei” szempontjából. A latens közvélemény e három egymással szorosan összefüggő komponensének elkülönítése mellett kísérletet teszek annak összegzésére, hogy a rendszerváltozás előtti és utáni periódusban a közvélemény megfigyelhetőségét a három komponens milyen mértékben akadályozta.

A VÉLEMÉNYEK TITKOSÍTÁSA

A magán- és a nyilvános vélemények megkülönböztetésnek csak akkor van értelme, ha tartalmuk kisebb-nagyobb mértékben eltér egymástól. Ha egy társadalomban a véleménynyilvánító közönség valamennyi tagja olyan perzisztens véleménnyel rendelkezne, hogy a véleménynyilvánítás legkülönbözőbb szituációiban ugyanazt a nézetet képviselné, az említett megkülönböztetés és a vélemények titkosítása fel sem merülne. Tiszta formában ilyen szintű perzisztencia nem létezik, inkább gondolati konstrukcióként, ideáltípusként képzelhető el. Valójában a modern társadalmakban számos olyan kényszer, társadalmi nyomás és érdek működik, amely a belső meggyőződést és a nyilvánosan kimondott álláspontokat eltérítheti egymástól. A nyomásoknak rendkívül eltérő formái léteznek. A represszió, a kommunikációs tabuk, a jogszabályok, az injunktív és a deskriptív normák³, akárcsak a véleménynyilvánítással kapcsolatos szerepelvárások következtében a magán és a nyilvános többé-kevésbé eltér egymástól, és a viszonylag perzisztens véleménynyilvánítók mellett előfordulnak olyanok is, akik a társas helyzet informális vagy intézményes, magán- vagy nyilvános jellegétől, illetve a kommunikációs partnerek összetételétől is függően eltérő kontextusokban különböző véleményeket fogalmaznak meg. A választásokkal szemben, ahol az „egy ember egy szavazat elve” valósul meg, a latens közvélemény esetében az „egy ember egy vélemény elve” a közvélemény formálódási folyamataiban nem érvényesül.⁴

A magán és a nyilvános vélemény szétválása természetesen nem független a témától és a vélemények szociális szabadságfokától. A vélemények szociális szabadságfokát nem elégséges bizonyos alapvető jogintézmények, például a szólás- és a sajtószabadság alapján megítélni. A véleménynyilvánítás nem pusztán jogi garanciák függvénye: a kimondott álláspontoknak számos egyéb társadalmi és egyéni konzekvenciája lehet. A vélemények társadalmilag beágyazottak, az emberi kapcsolatok egyik kötőanyagát, a kapcsolatok alakulásának fontos szelekciós forrását képezik. Vannak nézetek, amelyeknek

a megváltoztatása a nexusok átalakulásához, vagy akár megszűnéséhez, az individuális kapcsolatháló lényeges átrendeződéséhez vezethetnek, amelyek befolyásolhatják a személyes életperspektívákat. A vélemények szociális szabadságfokán azt a lehetőségteret értem, amelyen belül valaki – releváns kapcsolatainak elvesztése vagy átrendezése nélkül – alakíthatja nézeteit. A szabadságfok akkor magas, ha a vélemény akár teljes fordulata sem érinti a kapcsolatokat. A szólásszabadság noha kétségtelenül a véleménynyilvánítás egyik aranyfedezete, annak folyamatait a vélemények szociális szabadságfoka jelentősen differenciálja.

A vélemények szociális szabadságfoka alapján különböző korokban és társadalmakban a véleménynyilvánításnak eltérő övezetei lehetnek. A rendszerváltozás előtti kelet-európai társadalmak latens közvéleményének értelmezéséhez négy övezetet, a „szabad vélemények”, a „kvázi-szabad vélemények”, a „preferált vélemények” és a „kommunikációs tabuk” tartományát különböztettem meg. Az említett – nem mindig éles határokkal elválo – övezetekben eltérő kontrollmechanizmusok, normák, szerepelvárások, szankciók és jutalmak érvényesülnek, amelyek következtében jelentősen különbözik a magánvélemények kimondásának kockázata. Összességében elmondható, hogy a szabad vélemények felől a kommunikációs tabuk felé haladva fokozatosan csökken a vélemények szabadságfoka.

A szabad vélemények övezetében nincsenek olyan normák, amelyek jutalmaznak vagy büntetnek a véleményeket. E szegmensen belül a vélemény szociálisan is szabad, a legkülönbözőbb álláspontok iránt nagyfokú tolerancia érvényesül. A vélemények a lényegyet tekintve következmény nélküliek. A kvázi szabad vélemények szférájában is magas a vélemények szabadságfoka. A társadalom legkülönbözőbb intézményeiben elismerik, hogy az idesorolható álláspontok magánügynek tekinthetők. A magas szabadságfokot az biztosítja, hogy e véleményekkel szemben nem alkalmaznak negatív szankciókat. Monolitikus vagy afelé hajló társadalmakban a központi hatalom mégsem teljesen közömbös az alternatív vélemények iránt, hanem különböző jelzésekkel, „jó pontokkal” érzékelteti, esetleg jutalmazza a számára kedvező nézeteket. A preferált vélemények övezetéhez olyan álláspontok sorolhatók, amelyeknek a hatalom megtartása szempontjából már nagyobb a fontosságuk, jóllehet e témák szabadsága jogi szempontból aligha megkérdőjelezhető. A központi hatalom számára mégis az adminisztratív intézkedések egész arzenálja áll rendelkezésére, amelyek segítségével (például: a munkahelyről való elbocsátás vagy a karrier blokkolása) ellehetetlenítheti a lázadót. Az ilyen társadalmak tagjai túlnyomórészt tudatában vannak annak, hogy „a hatalom kezei messzire elérhetnek”, s ennek visszatartó ereje rendkívül bénító lehet. A kommunikációs tabuk olyan témákat fognak át, amelyek a hatalom szempontjából megkérdőjelezhetetlenek. Ezek áthágását mind a kemény, mind a puha diktatúrákban – beleértve a jogi retorziókat is – a legkülönbözőbb eszközökkel akadályozzák. A rendszerváltozás előtti Magyarországon a szovjet csapatok magyarországi állomásozása, a párt vezető szerepe, a szocializmussal szembeni alternatív törekvések hangoztatásának tilalma olyan kommunikációs tabuk voltak, amelyeket lényegében a 80-as évek végéig a rendszernek sikerült betartatnia. Tabu persze sokféle lehetséges. Témánk szempontjából fontosnak látom a koercitív és a kulturális tabuk megkülönböztetését. Az említett kommunikációs tabuk koercitív jellegük miatt lényegesen különböznek a kulturális tabuktól, amelyek társadalmi konszenzuson alapulnak, és amelynek a széles körű ismertség – mindenki tudja, hogy mindenki így gondolkodik – rendkívüli tartósságot biztosít. A hatalom megtartására irányuló kommunikációs tabuk esetében legfeljebb lát-

szólagos konszenzusok léteznek. A tiltott nézetek a nyilvánosságban nem kapnak ugyan hangot de az intim közösségekben kisebb-nagyobb gyakoriságban megfogalmazódnak, és így az is elmondható, hogy „sokan tudják, hogy mások is tudhatják”, vagyis a fenti tabuk nem konszenzuson, hanem kényszeren alapulnak.

A koercitív tabuk a közvélemény-kutatások számára mindig szakmai kihívást jelentenek. A rájuk irányuló kérdések a nyilvánosságban vagy a demoszkópiai kutatások kérdőíveiben egészen a múlt rendszer utolsó éveig tilalom alá estek. A kutatók leleményessége esetenként mégis áttörte a koercitív tabuk páncélját. Egy 1983-ban végzett felvétel eredményei pregnánsan mutatták: ha mégis elhangzanak ilyen kérdések, a közönség elsöprő többsége tabuként kezeli azokat. A szóban forgó – Nagy Lajos Géza által irányított – kutatás során a vizsgált populációnak négy második világháború utáni korszakot, az 1945–48-ig tartó periódust, az 50-es éveket, az 1956-os októberi eseményeket és „az utóbbi egy-két évtizedet” (70-es, 80-as évek) kellett különböző értékek segítségével jellemeznie.⁵ Az értékmérlegek egyenlege alapján egyértelművé vált, hogy a közvélemény mely korszakokat minősítette „jó”-nak, illetve „rossz”-nak. A korszakok összehasonlítása során az 56-os események éles választóvonalat képeztek. A korábbi periódusokat a negatív, a későbbieket a pozitív értékek dominálták, azonban valamennyi összehasonlított korszak közül – beleértve az 50-es éveket is – a legnegatívabb képet az 56-os eseményekről alakította ki a közvélemény. A kirajzolódó trend még akkor is egyértelmű ha feltételezzük, hogy a lakosság egy része a kultivált ideológiák és a propaganda hatására – vagy attól függetlenül – valóban negatívan ítélte meg '56-ot. Az értékelés egyöntetűsége és töretlensége nyilvánvalóvá teszi, hogy a társadalom döntő többsége tisztában volt a kérdés tabu jellegével. Más kutatási eredményeket is figyelembe véve feltételezhetjük, hogy érzékelve a kérdés súlyát és lehetséges következményeit a válaszadók jelentős része a magánvéleményét és a deklarált véleményét elválasztotta egymástól. Az értékelések egyöntetűsége és az a körülmény, hogy egyetlen kemény változó sem befolyásolta szignifikánsan a vizsgált korszakok értékprofiljának és '56 negatív megítélésnek trendjét, valószínűsíti a fenti interpretáció jogosultságát. Ilyen irányba mutatnak a későbbi vizsgálatok is, amelyek jelzik, hogy rendkívüli összetettsége és részben máig ambivalens megítélése ellenére, már közvetlenül a rendszerváltozás után a fentiekhez képest ugyancsak radikális fordulat következett be '56 értékelésében.⁶ Saját tapasztalataim szerint az ilyen – bizonyos tekintetben 180 fokban – fordulatok a latens közvélemény tipikus ismérvei közé tartoznak.

A négy övezet jellegzetességeinek – mindenképp eltérő szabadságfokainak – áttekintése alapján kézenfekvő, hogy különösen a preferált vélemények és a koercitív tabuk tartományát érintő kérdésekben volt a legveszélyesebb a kritikai vélemények kimondása. Jórészt a magán- és a nyilvános vélemények szétválásával, a magánvélemények gyakori elrejtésével és helyettük a terepszínű deklarált vélemények kinyilvánításával magyarázhatjuk azt a közismert jelenséget, hogy a rendszerváltozás előtti magyar társadalom közvéleményét a támogató vélemények túlsúlya, a vélemények J alakú megosztása jellemezte. Polarizált, U alakú megosztások elsősorban a szabadvélemények szférájában sűrűsödtek. Kisebb gyakorisággal a kvázi-szabad vélemények övezetében is feltűntek, mégis az ide tartozó véleményeknél már uralkodó volt a hivatalos normákat szem előtt tartó, azoknak behódoló deklarált vélemény.

A véleménynyilvánítás kockázati szintje persze nemcsak tématarományonként különbözik, hanem attól is függ, hogy milyen szituációban, hány ember előtt, illetve meny-

nyire védett, megbízható miliőben zajlik a véleménynyilvánítás. A latens közvélemény anatómiájának és működésének megértéséhez legalább négy szituációtípust érdemes megkülönböztetni:

Az intim közösségek megbízható közegében elsősorban erős kötésű kapcsolatok, közeli rokonok, barátok között zajló megbeszélések, amelyeknek a védettségét az is növeli, hogy a beszélgető társak legtöbb esetben hasonlóan vélekednek az adott témáról.

Futólagos ismerősök gyenge kötésű pályáin elhangzó nézetek, amelyeknek az előbbieknél már nagyobb a kockázata. Ennek mérséklését azonban nagyban elősegíti, hogy gyenge kötések esetén a véleménynyilvánító mérlegelheti, hogy kik vannak jelen, és hogy az adott közegben vállalja-e a véleménynyilvánítást vagy kitér előle.

Félnyilvános intézményes fórumokon elhangzó kijelentések. E fórumokon a jelenlévők nagy száma, heterogenitása, a résztvevők, illetve a kérdésben elhangzó véleményklímának a nem kellő ismerete az előzőekhez képest jóval megnöveli a kritikai vélemény kimondásának kockázatát.

Tömegkommunikáció nyilvános csatornáin elhangzott álláspontok. E fórumok a véleménynyilvánítás szempontjából a legkockázatosabbak, hiszen a közönség mérete, a befogadók ismeretlensége, a tömegkommunikációs intézmény feltételezett vagy tényleges hatékonysága és politikai potenciálja következtében egy-egy rosszul sikerült véleménynyilvánításnak – amely szinte az egész társadalom szeme láttára történik – szinte kiszámíthatatlanok a negatív következményei.

Az erős kötésekben alapuló intim közösségek kommunikációs szituációjától a tömegkommunikációs megnyilatkozások felé haladva a kommunikációs folyamatok láthatósága szituációtípusról szituációtípusra fokozatosan növekszik, ami nagyban hozzájárul a kockázati tényezők növekedéséhez. A vizsgált két dimenzió véleménynyilvánítás-övezeteinek, illetve szituációtípusainak kombinálásával egy olyan mátrixhoz juthatunk, amely plasztikusan rajzolja ki a véleménynyilvánítás kockázatmentes, kis-, közepes- és nagy kockázatú toposzait.

1. táblázat

A véleménynyilvánítás kockázatának mértéke, a véleménynyilvánítás övezetei és kommunikációs pályái szerint.

kommunikációs pályák, szituációtípusok	szabad vélemények...	kvázi-szabad vélemények...	preferált vélemények...	kommunikációs tabuk...
	övezetei			
„erős kötésű pályák”	0	0	0	X
„gyenge kötésű pályák”	0	X	X	XX
intézményes fórumok	0	X	XX	XXX
tömegkommunikációs intézmények	0	XX	XXX	XXX

0 = nincs a véleménynyilvánításnak kockázata

X = a véleménynyilvánításnak kicsi a kockázata

XX = a véleménynyilvánítás kockázata közepes szintű

XXX = nagy a véleménynyilvánítás kockázata

A táblázatban felülről lefelé, illetve balról jobbra haladva – az első oszlop végig kockázatmentes terepe kivételével – rendre növekszik a véleménynyilvánítás kockázata. A tendencia a jobb alsó sarokban és a vele szomszédos kockákban éri el a tetőpontját. A nullával jelzett szegmens azokat az eseteket fogja át, amelyekben a magánvélemények elrejtése fel sem merül. A kis kockázattal jelzett helyzetekben rejtőzködés előfordulhat, de viszonylag ritkán, mert a kockázat csekély mértéke következtében a magánvéleményt számos esetben nyilvánosan is felvállalják. A latens közvélemény sűrűsödésének jellegzetes toposza a közepes és a nagy kockázatúnak megjelölt esetek, amelyekben a „deviáns” nézetekkel rendelkező személyek a normákhoz, illetve a tabukhoz igazítják nyilvános véleményüket, miközben privát szférájukban igyekeztek megőrizni valódi felfogásukat.

A magánvélemények elrejtése, titkosítása eltérő méretű. Az álcázásnak létezik egy radikálisabb és egy visszafogottabb formája. Az előbbiben legalábbis külsőlegesen egy behódoló alakoskodás érvényesül: a deklarált vélemény teljesen hozzáigazodik a norma által sugallt és rendszerint a többség által is osztott támogató véleményáramlathoz. A mimikriszerű alkalmazkodásnak nagy előnye a kockázat radikális elkerülése, hátránya viszont az esetenként kialakuló kognitív feszültség.⁷ Az álcázás más kommunikációs taktikára épülő formája, amikor az ágensek magánvéleményüket kvázi-magánvéleményük mögé rejtik el. A kvázi-magánvélemény sajátos átmeneti forma a magán- és a konform módon igazodó deklarált vélemény között. Átment valamit a magánvéleményből, kifejez egy bizonyos távolságtartást, de a támogató véleményhez képest egy mérsékeltebb, „közbülső” választ képvisel. A kvázi-magánvélemény a terepszínű véleménynél kockázatosabb, de mértéktartó jellege miatt biztosít valamiféle védettséget, s a mimikrinél kisebb mértékben indukál kognitív feszültséget. A kvázi-magánvélemények inkább a kis és közepes kockázatú helyzetekben gyakoriak, míg a mimikri elsősorban a nagy kockázatú szituációkban. Ez utóbbiak esetén még a kvázi-magánvélemények is visszatetszést kelthetnek, vagy egyéb negatív következményeket válthatnak ki. Az elmondottak alapján a latens közvéleményt nemcsak a magán- és nyilvános vélemények szétválása jellemzi, hanem az is, hogy a kritikai és a támogató vélemények más-más kommunikációs pályákon áramlanak. A támogató vélemények valamennyi kommunikációs csatornán megjelennek, míg a kritikai jellegűek számos esetben kiszorulnak a nyilvános fórumokról és a tömegkommunikációkból. Ez a kommunikációs pályaspecifikus kötöttség nagymértékben korlátozza a latens közvélemény közvetlen megfigyelhetőségét.

A figyelmes olvasóban már a fenti fejtegetések alapján is felvetődhetett, hogy a latens közvéleménynek – a társadalom struktúrájától, a politikai intézményrendszer jellegétől, a represszió mértékétől és a társadalmi nyilvánosság szerkezetétől és színvonalától függően – eltérő típusai lehetnek. Miután tanulmányomnak egyik alapkérdése a latens közvélemény kiterjedésének, érvényességi körének meghatározása, és a latens közvélemény különböző megjelenési formái fontosak e kérdés megválaszolásának szempontjából – ha csak vázlatosan is –, érdemes megkülönböztetni a latens közvélemény két legjellegzetesebb típusát, az izolált és a kiterjedt latens közvéleményt. A két típus sajátosságait és legfontosabb eltéréseit öt dimenzió – a represszió mértéke, a deklarált vélemény modális típusa, a kommunikációs pályák jellegzetessége, kritikai vélemények láthatósága és a pluralizmus ignoranciája – alapján vázolom fel.

2. táblázat

Az izolált és a kiterjedt latens közvélemény jellegzetességei, az öt dimenzió alapján

a dimenziók	izolált latens közvélemény	kiterjedt latens közvélemény
a represszió mértéke	nagy, átfogó jellegű	mérsékeltőbb szintű
a deklarált vélemény modalitása	túlnyomórészt támogató	támogató és közbülső (kvázi-magánvélemény)
a tipikus kommunikációs pályák	intim jellegű, „erős kötések”	„gyenge kötések” (szórványosan félnyilvános és nyilvános fórumok)
a kritikai vélemények láthatósága	alacsony szintű	közepes szintű
a pluralizmus ignoranciája	magas szintű	alacsony szintű

Az izolált latens közvélemény a kemény diktatúrákban a represszió magas szintje, a csaknem mindent átható hivatalos politikai elvárások közegében válik tipikussá. A nyilvánosan deklarált vélemények a hivatalos álláspontokat, ideológiákat visszhangozzák. A magánemberek fenntartásai, sérelmei, kritikai véleményei nagy mértékben lefojtottak, csak a legmegbízhatóbb barátok vagy rokonok erős kötéseik között (főleg négyszemközt) jelennek meg. A kockázat nagysága miatt a titkosítás kis izolált szigetei hálózati lyukakat képeznek, amelyek következtében mások kritikai véleményei lényegében láthatatlannak.⁸ Ennek folyományaként a pluralizmus ignoranciája rendkívül magas szintű lehet.

A kiterjedt latens közvélemény elsősorban a felpuhuló diktatúrák kísérőjelensége. A mérsékeltőbb represszió, a véleménynyilvánítás kockázatainak csökkenése, a félszabad és szabad övezetek kitágulása nemcsak a politikai távolságtartás bizonyos formáit teszi lehetővé, hanem azt is, hogy a deklarált vélemények között növekedjenek a közbülső alternatívákat kifejező magánvélemények, sőt a kisebb kockázatú szituációkban a kritikai vélemények is szórványosan megjelenhetnek. A kiterjedt latens közvélemény formálódásában meghatározó szerepük van a gyenge kötéseknek is, amelyek megszüntetik vagy legalábbis csökkentik a kritikai vélemények izoláltságát. A nyilvános közölhetőség határai is némileg kitágulnak, bizonyos kritikai hangok esetenként a nyilvánosság színterein is megjelennek. A kommunikációs pályák nagyobb nyitottsága növeli a kritikai vélemények láthatóságát és percipiálásuknak lehetőségét. A pluralizmus ignoranciája – a kritikai vélemények alulbecslése – ugyan fennmarad, de az említett kommunikációs átrende-

zódések következtében kisebb, mint az izolált latens közvélemény esetében. A kiterjedt latens közvélemény Magyarországon főleg a rendszerváltozást megelőző két-három évben vált tipikussá.

A latens közvélemény megfigyelése és szindrómáinak elemzése szempontjából a rendszerváltozás előtti kelet-európai társadalmak, köztük a magyar is ideális laboratóriumoknak bizonyultak. Tanulmányom e fejezetében tudatosan az „itt és egykor” szerzett megfigyelésekre és kutatási eredményekre támaszkodtam. Azóta számos kutatás már a rendszerváltozás utáni demokratikus viszonyok között is kimutatta és elemezte a rejtőkódés részben újkeletű szindrómáit.⁹ Egyértelművé vált, hogy a latens közvélemény – jól-lehet szűkebb tématarományban a korábbiaktól eltérő szankciók működtetésével a véleménynyilvánítás övezeteinek másfajta „eloszlása” mellett – a demokratikus intézményrendszer keretei között is azonosítható. A nyilvánosság szerkezeti átalakulása, magasabb szintje mellett jelentősen megnő a szabad és a kvázi-szabad vélemények tartománya, és összeszűkül a preferált vélemények és a tabuk övezete. Kardinális változás, hogy megszűnnek a koercitív tabuk és az izolált latens közvélemény. A kiterjedt latens közvélemény szindrómáit ugyanakkor itt és most is megfigyelhetjük, különösen olyan helyzetekben, amikor „felforrósodik” a közvélemény. E tanulmány keretei között nincs lehetőségem a megosztott és felforrósodott közvélemény szimptomáinak elemzésére. Csak jelzésszerűen utalok arra, hogy a kellő konszenzusalapok hiánya, a társadalom éles megosztottsága jelentősen megnövelheti a véleménynyilvánítás kockázatait, és valóságos táptalaja lehet a felforrósodó közvéleménynek, amely számos esetben, például kiélezett választási szituációkban, vagy felkorbácsolt interetnikai kérdésekben a vélemények kendőzésében, titkosításában is megnyilvánul.

A KÖZÖNSÉG CSÖKKENŐ MEGKÖZELÍTHETŐSÉGE ÉS ÁTTEKINTHETŐSÉGE

Mérete, heterogenitása és komplexitása következtében a közvélemény egésze spontán módon áttekinthetetlen. Az alapanyagát képező vélemények és kommunikációs folyamatok sokaságát, véleményáramlatainak kiterjedését személyes megfigyelés útján senki sem képes percipiálni. Elisabeth Noelle-Neumann ugyan nem minden ok nélkül hozta létre a kvázistatisztikai percepció fogalmát, mely szerint az emberek alkotnak valamiféle becslést a közvéleményről, számos mérés azonban azt valószínűsítette, hogy az említett kvázistatisztikai percepciók viszonylag gyakran – a pluralizmus ignorancia fennállása esetén akár tömegesen is – tévesnek bizonyulnak.¹⁰ A közvélemény kvázistatisztikai percepciója ugyanis szükségszerűen torz személyes mintákon alapul. A saját egocentrikus networkökben, vagy akár a tágabb mikrokörnyezetben szerzett benyomások alapján kialakított minták esetében statisztikai reprezentativitásról természetesen nem beszélhetünk. E személyes minták már csak rendkívül homofil jellegük következtében is lényegesen eltérnek a reprezentatív mintáktól, amelyeknek eleve feltétele, hogy az alapsokaság minden tagjának egyenlő esélye legyen a mintába való bekerülésre.

A közvélemény egészének áttekintésére csak a reprezentatív mintavétel segítségével nyílik esély. Az elmúlt évek tapasztalatai alapján azonban joggal felvethető az a kérdés,

hogy a posztmodern társadalmak viszonyai között fennáll-e egyáltalán a mintába kerülés egyenlő esélyének lehetősége. Úgy gondolom, hogy a fenti elv maradéktalan érvényesüléséről semmiképpen nem beszélhetünk. Ennek talán az egyik legszembetűnőbb jele a meritési kvóták évek óta tartó csökkenő tendenciája, amelynek negatív következményeiről számos jelentős publikáció született.¹¹ A mérési kvóták csökkenése az elmúlt négy évtizedben hazai terepen is érvényesült. Amíg a 60-as évek végén, a 70-es évek elején a kérdezőbiztosoknak durván a minta négyötödét sikerült elérniük, addig napjainkban a kvóta alig haladja meg ennek felét. A nehézségeket fokozza, hogy az elérhetőség társadalmi-demográfiai csoportként is különbözik. Budapesten, az elit és az értelmiség soraiban, a fiatal generációk, az aktív keresők esetében az átlagosnál lényegesen rosszabbak a megközelíthetőség feltételei.

A csökkenő meritési kvóták mellett az elért és az el nem ért sokaság – a demoszkópiái és a metademoszkópiái közönség – összetétele jelentős mértékben különbözik.¹² Bármely magyarázó változó, amely egyszerre befolyásolja valamely vizsgálat függő változóját és eltérő megoszlásban fordul elő, a demoszkópiái és a metademoszkópiái közönségben befolyásolja a minta reprezentativitását és az eredmények validitását. Az ilyen változókat elágazó szelektoroknak nevezem. Ha például a pártpreferencia a függő változó, amely mint tudjuk, településtípusonként szignifikánsan különbözik (például Budapesten és a falvakban), és a két településtípus állampolgárai – különböző önszelektációs folyamatok vagy elérhetőségük következtében – eltérő arányban fordulnak elő a demoszkópiái és a metademoszkópiái közönségben, a település típusa elágazó szelektornak tekinthető. Eddigi kutatásaink alapján is tudjuk, hogy például a „régio” vagy az életkor ebben a tekintetben szintén elágazó szelektorok. Miután a kutatóintézetek rendszerint ismerik a fenti összefüggéseket, szakszerűen alkalmazott súlyozási eljárások segítségével többé-kevésbé csökkenthetik a torzításokat. A probléma az, hogy természetesen lehetnek ismeretlen elágazó szelektorok is, amelyek esetében éppen ismeretlenségük miatt a súlyozás útján történő reparáció nem kivitelezhető. Elágazó szelektor persze a pártpreferencia is lehet, ha a különböző pártok híveinél eltérően alakul a válaszolás, és a szavazási hajlandóságok mértéke. Példát említve 1990-ben az MSZP, 1998-ban a MIÉP, 2002-ben az MSZP, a legutóbbi EU választáson a Jobbik híveinél maradt el a demoszkópiái megnyilatkozás a szavazási részvételük mögött. A pártpreferencia mindezekben az esetekben elágazó szelektorként működött.

A jelen fejtegetések szempontjából nem tartom szükségesnek azoknak a társadalmi változásoknak a részletes taglalását, amelyek a meritési kvóták csökkenéséhez, illetve az egyenlő elérhetőség feltételeinek romlásához vezettek. Mégis legalább futólagosan érdemes utalni arra, hogy az elmúlt évtizedek urbanizációs, illetve mobilitási tendenciái, a posztmodern életforma térhódítása, a tömegkommunikáció narkotikus diszfunkciója,¹³ a politika iránti ellenérzések növekedése, illetve közvéleménykutatások presztízsének csökkenése egyaránt közrejátszhatott a válaszadói hajlandóság kedvezőtlen alakulásában. De akármik is az okok és a közreható változók, önmagában az a tény, hogy a megcélzott minták tagjainak nagyobbik fele nem megszólítható – és így véleményeik, választási preferenciájuk a közvélemény kutatók előtt rejtve maradnak –, számottevően rontja a közvélemény áttekinthetőségét.

Könnyen belátható, hogy a választói részvétel és a demoszkópiái participáció között a hasonlóságok ellenére is jelentősek a különbségek. A kétféle participáció az átfedésben lévő csoportok ellenére át is metszi egymást, elkülönítve az ebből a szempontból kong-

ruens és inkongruens csoportokat.¹⁴ A közönség latenciájának elemzéséhez a „politikai underclass” mellett három inkongruens típus, a „láthatatlan szavazók”, a „rejtőzködő szavazók” és a „rejtőzködő nem szavazók” megkülönböztetése fokozott figyelmet érdemel.¹⁵

A politikai underclass tagjai noha szavazati joggal rendelkező állampolgárok, politikai szempontból intaktak, a politika világa nem éri el érdeklődési küszöbüket. Ennek megfelelően a közvélemény-kutatásokat elkerülik, és a választásokon sem vesznek részt. A politikai underclass jelentős része az anyagi, a kulturális és a társadalmi erőforrások tekintetében is a deprivált csoportokhoz tartozik. A közvélemény-kutatás a választási adatok előrejelzésnél úgy tekinti őket, mintha nem léteznének, hiszen egy részük címhiányuk miatt be sem kerülhet a mintába, más részüket pedig nem a politikai underclasshoz tartozó személyek pótcímeivel helyettesítik. Mindez a pluralizmusignorancia növekedése irányába hat, és hozzájárulhat a választási részvétel felülbecsléséhez.¹⁶

A megfigyelhetőség és a validitás szempontjából a legnagyobb dilemmát a láthatatlan szavazók okozzák. Ez utóbbiak mobil életformájuk, zsúfolt programjaik, esetenként a kérdés iránti averziójuk következtében elkerülik a közvélemény-kutatásokat, miközben a parlamenti választásokon – azok nagyobb relevanciája miatt – részt vesznek. A láthatatlan szavazók egy része eleve rejtőzködő: azért kerülnek el az interjúkat, mert nem szeretnék felfedni politikai nézeteiket, pártpreferenciájukat. Akár tudatos rejtőzködési szándékból, akár más motívumok miatt valósul meg a „demoszkópai abszencia”, a közvélemény-kutatások előtt rejtve marad a szóban forgó személyek távolmaradási vagy részvételi szándéka és pártpreferenciája. A láthatatlan szavazók a társadalmi hierarchia legkülönbözőbb szintjein előfordulnak, mégis bizonyosra vehető, hogy a magasabb társadalmi státuszok felé haladva arányuk megemelkedik.

A rejtőzködő szavazók annak ellenére mennek el szavazni, hogy a közvélemény-kutatás során – vagy rejtőzködési szándékuk, vagy alacsony részvételi involváltságuk miatt – úgy nyilatkoztak, hogy távolmaradnak a választástól. A rejtőzködő nem szavazók esetében viszont a verbális megnyilatkozás és a tett ellenkező irányban tér el egymástól. A kérdés során a válaszoló sokszor egyszerűen a részvétel normájának engedve, sztereotip módon mond igent a részvételi szándékot tudakoló kérdésre, de végül mégsem vesz részt a voksoláson. A rejtőzködő szavazók és a rejtőzködő nem szavazók válaszolói magatartásából származó torzítások szerencsés esetben – ha a két típus gyakorisága nagyjából megegyezik – semlegesíthetik egymást. A rejtőzködésükből adódó latencia elsősorban a váratlanul magas vagy a meglepően alacsony participáció villámfényénél válik láthatóvá. A meghökkentően magas részvétel kialakulásában rendszerint komoly szerepet játszik, hogy a rejtőzködő szavazók aránya jelentősen meghaladja a rejtőzködő nem szavazók hányadát. A váratlanul alacsony részvétel viszont gyakran abból adódik, hogy az előzőtől eltérően a rejtőzködő szavazók száma maradt el a rejtőzködő nem szavazókéhoz képest.

A KÖZVÉLEMÉNY „LÁTHATATLAN” KÖVETKEZMÉNYEI

A latencia eddig vizsgált formái a megfigyelhetőség vertikális és horizontális korlátain alapultak. Az előzőek inkább a láthatóság, az utóbbiak inkább az áttekinthetőség akadályaiiba ütköztek. Akár a vélemények, akár a véleménynyilvánító ágensek felől vizsgáltuk a latenciát, a rejtőzködés, az elérhetőség, a megszólaltathatóság szindrómáival

szembesültünk. A latencia és a közvetlen megfigyelhetőség hiánya mindkét esetben kéz a kézben jártak.

A latencia harmadik aspektusa elsősorban a közvélemény dinamikájához, a vélemények perspektivikus formálódásához és transzformációjához kapcsolódik. Ezekben az esetekben is érvényesül a közvetlen megfigyelhetőség hiánya, ez azonban elsősorban a „még nem láthatóság”, illetve az „előreláthatóság” nehézségeiből következik. A még nem láthatóság a kiforratlan attitűdök, illetve a vélemények amorf jellegének a következménye, és a közvélemény-formálódás kezdeti stádiumához köthető. Az előreláthatóság hiánya viszont inkább a közvélemény hosszú távú alakulásának bizonytalanságával, az előre nem látható indikátoreseményekkel, illetve a közvélemény láthatatlan következményeivel hozható kapcsolatba. Az előreláthatóság hiánya, a láthatatlan következmények sok esetben csak utólagos számbavétele olyan problémakört jelez, amely közel áll a mertoni latencia-elmélethez, és részben ennek keretei között interpretálható.¹⁷ Az értelmezést megkönnyíti, hogy Merton a latens és a manifeszt funkció fogalmát nem merev ellentétként kezelte. Felvetette annak lehetőségét is, hogy utólag felismervén a latens funkciókat, a jövőben azok akár manifesztté – előre megcélzottá – is válhatnak. Érdekes számításba vennünk azt is, hogy az előrelátható és az előre nem látható következmények sem élesen válnak el egymástól, és mindkettőnek különböző fokozatai léteznek, miközben éppúgy előfordulhatnak előre nem látott, de nem is teljesen váratlan következmények, mint az előzetesen várt, vagy megcélzott helyzetek töredékes megvalósulása. Számos esetben éppen az eltérő esélyű alternatív jellegű következmények lehetősége – a perspektíva nyitottsága – válik a latencia forrásává.

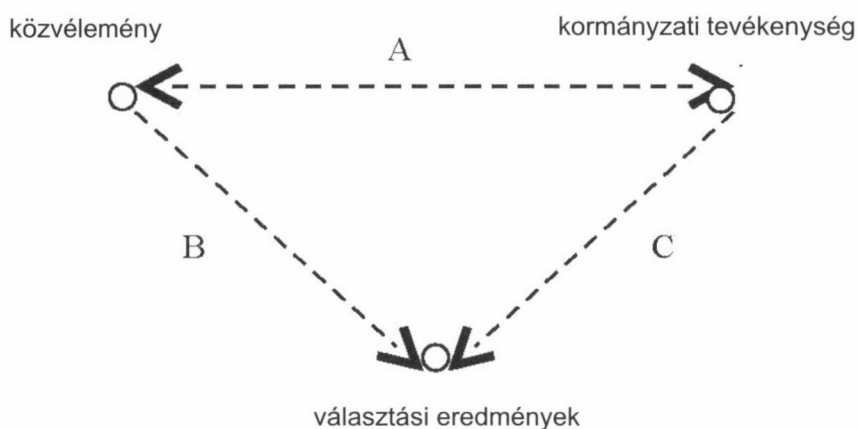
Merton latencia felfogásának és a latens közvélemény viszonyának tárgyilagos megértéséhez természetesen figyelembe kell vennünk, hogy sem főművében sem más írásaiban nem használta a latens közvélemény fogalmát. A latens és manifeszt funkciók érvényesülésére felhozott példái között az egyik – amely a propagandának a közvéleményre kifejtett ambivalens hatásáról szól – egyértelművé teszi, hogy az előre nem látott, és így nem szándékolt következmények a közvélemény formálódásának is gyakori kísérőjelensége, amelynek tudatos bekapcsolása az elemzésbe szociológiai szempontból gyümölcsöző lehet. A latens és manifeszt funkciók fogalmi fegyvertárával Merton szerint sikeresen vizsgálható például hogy: „...egy propagandakampánynak azon a bevaltott célon kívül, hogy felkorbácsolja az emberek hazafiasságát, olyan következménye is van-e, hogy sok ember vonakodik majd őszintén hangot adni véleményének, ha az eltér a hivatalos politikától stb. Röviden azt állítjuk, hogy a szociológus sajátos szellemi teljesítménye elsősorban abban rejlik, hogy a nem szándékolt következményeket (közük a latens funkciókat) éppúgy tanulmányozza, mint az előre látott következményeket (közük a manifeszt funkciókat).”¹⁸

Jóllehet Merton felfogása számos, a továbbfejlesztés szempontjából ösztönző gondolatot tartalmaz, az előre nem látható következmények aspektusát mégis V. O. Key állította a közvélemény-elmélet centrumába. A közvélemény természetrajzát és a demokratikus intézményrendszerhez – mindenekelőtt a kormányzáshoz – fűződő viszonyát elemző könyvének talán a legoriginálisabb része éppen a latenciáról szóló fejezet.¹⁹ Már az eddig felvázolt jellegzetességek alapján is érzékelhető, hogy a neves szerző egész problémalátása az amerikai demokrácia viszonyaira épül, és a vélemények rendkívül magas szabadságfokát tételezi. Kelet-európai perspektívából nézve egy ilyen megközelítésnek egyaránt vannak

előnyei és hátrányai. A hátrányok közül elsősorban azt említeném, hogy az aktivitás és az intézményesülés problémájának előtérbe állításával a vélemények kimondhatóságának kérdésköre sajátos „vakfoltta” válik, amelynek következtében fel sem merül a vélemények elrejtésének vagy titkosításának lehetősége. E felfogásnak ugyanakkor aligha vitatható érdeme, hogy a vélemények és a szavazatok kapcsolatát, a vélemények voksokká transzformálódásának nagyon is összetett, sok esetben bonyolult áttételeket tartalmazó folyamatait helyezi vizsgálódásainak középpontjába. E koncepció szerint a latencia éppen abból adódik, hogy a véleményekből közvetlenül nem következtethetünk a szavazatokra, mint ahogy – különösen kiegyenlített véleménymegoszlások esetén – a közvélemény-kutatásokból sem vezethetők le lineárisan a választások eredményei. A közvélemény-kutatások által a szokásos módon megadott hibahatárok például egyáltalán nem számolnak a latenciából adódó hibákkal.

De térjünk vissza Key latencia-koncepciójához. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért elgondolásának legfontosabb csomópontjait megkísérlem egy leegyszerűsített séma segítségével ábrázolni, amelyben elkülönítem a kormányzati tevékenység és a közvélemény interakcióját, és mindkettőnek a választási eredményekre kifejtett hatását. (1. ábra) A modell függő változója a választási eredmények.

1. ábra

A megszakított vonalak a hatások nehéz kiszámíthatóságát jelzik, amely Key latencia-felfogásának egyik legfőbb jellemzője. A kormányzati tevékenység és az aktuális közvélemény viszonya természetesen kétirányú, mégis a latencia szempontjából először azt érdemes szemügyre venni, hogy a kormányzat nézőpontjából mennyire lehet előrejelezni egy-egy releváns döntés hatását a közvélemény alakulására. Key számos olyan „adottságot”, külső tényezőt említ, amelyekkel a kormányzatoknak számolniuk kell. A közvélemény alakulására ugyanis nemcsak a kormányzati döntések hatnak, hanem olyan exogen tényezők is, mint az előre nem látható spontán események, vagy mint a döntések által mobilizálódó érték- és hiedelemrendszerek. Aligha vitatható, hogy a kormányzati

döntést követően kialakulhatnak olyan indikátoresemények, amelyek keresztezhetik a döntéshozók elképzeléseit. Valóban nem könnyű kalkulálni azzal, hogy egy-egy váratlan esemény hogyan érinti a társadalom kognitív infrastruktúráját, és ennek nyomán milyen indulatok és ideológiák szabadulhatnak el. A döntéshozók természetesen eleve számolnak bizonyos váratlan hatásokkal, és a közvélemény „büntetésétől” tartva sokszor nagyon óvatosan és körültekintően mérlegelik a lehetséges negatív következményeket. A korlátozott előrelátás következtében többféle forgatókönyvet hozhatnak létre. Egyes esetekben a tapasztalatok alapján olyan rutinok is kialakulhatnak, melyek eleve számolnak negatív fejleményekkel. Ilyesmit valószínűsít például az új kormányoknak az a gyakran megfigyelhető stratégiája, hogy a várhatóan kedvezőtlen visszhangot kiváltó, „kényes” döntéseiket rendszerint a kormányzati ciklus kezdeti szakaszára időzítik. Ez ugyanis lehetővé teszi a negatív reakciók fokozatos enyhülését és az intézkedésektől várt pozitív hatásoknak a választások időpontjához közeli érvényesülését. Így összességében – legalábbis a döntéshozók szerint – a korai döntés a későbbiekben kedvezően befolyásolja a közvéleményt és a választói magatartást.

A korai időzítés mellett szól az is, hogy a neuralgikus döntés negatív hatásait más, később sorra kerülő döntésekkel is ellensúlyozni lehet. Az alternatív kimenetekkel való kalkuláció lehetőségét a közvélemény már említett inkonzisztenciái is segíthetik. A közvélemény-kutatások által feltárt jelenség, hogy a nagyközönség gyakran egyszerre igényli a javuló gazdasági eredményeket, és azt, hogy az embereknek személyesen mennél kevesebb áldozatot kelljen hozniuk a fellendülés érdekében. Az ilyen típusú inkonzisztenciák, amelyek a latencia gyakori kísérőjelenségei, rendszerint nem ismeretlenek a döntéshozók előtt: hatásukkal bizonyos határok között számolni tudnak. Az elmúlt évtizedben is számos jelentős tanulmány irányította a figyelmet arra, hogy nagy formátumú államférfiak olykor milyen körültekintően mérlegelik döntéseik közvetlen és perspektivikus következményeit, különösen, ha azok a választások kimenetelére is hatással lehetnek.²⁰

A kormányzati döntések visszhangját, a várható közvélemény kiterjedését, erejét és perzisztenciáját természetesen nehéz előre megjósolni. Kézenfekvőnek látszik, hogy az előrejelzés empirikus korlátai annál nagyobbak, mennél távolabbi perspektíva előrejelzésére törekednek. Már ebből is következik, hogy a közvéleménynek, illetve a kormányzati tevékenységnek választási eredményekre kifejtett hatását – lásd az 1. ábrán a B és a C betűvel jelzett nyilatkat – nehezebb „kiszámítani”, mint a kormányzatnak a közvéleményre gyakorolt hatását – lásd az A-val megkülönböztetett nyilat.

Ez utóbbit a döntések fogadtatásának előzetes szondázásával, illetve megfelelő dinamikus közvélemény-kutatásokkal viszonylag jól tesztelhetjük. Más a helyzet a jövőbeli közvélemény mérhetőségével.

Hozzá kell tenni, hogy a közvélemény választói magatartássá transzformálódását a fenti séma végletekig leegyszerűsítve ábrázolja. Valójában nem egyszerűen a közvéleménynek a választási eredményekben való kifejeződéséről, a vélemények és a voksok lehetséges eltéréseiről van szó, hanem konkrét közvélemények tucatjairól, amelyek meghatározott relevanciaszint felett elvileg valamennyien befolyásolhatják az urnánál leadott szavazatokat. Ráadásul az issue-k mátrixához nemcsak a választással egyidőben megnyilvánuló szinkron közvélemények tartoznak, hanem mindazok az egymást követő diakrón közvélemények is, amelyek a két választás között előfordultak.

Az sem elhanyagolható, hogy lehetnek „terra inkognitaként” megbúvó konkrét közvélemények. Egy választási ciklusban nem minden olyan közvélemény mérésére kerül sor, amelyeknek hatása lehetett a voksokra. Előfordulhattak olyanok is, amelyekre nem voltak megrendelések, és az anyagi korlátok, az érdeklődés vagy a kellő kutatói invenció hiánya miatt a közvélemény-kutatók, illetve a döntéshozók előtt ismeretlenek maradtak. A ilyen feltáratlan következmények annak ellenére nem jönnek számításba a választásokat befolyásoló közvélemények mátrixának összeállításánál, hogy egyikük-másikuk esetleg nyomot hagyott az emberek választói magatartásán. Feltételezhetjük azonban, hogy a nagy relevanciájú közvélemények viszonylag ritkán kerülnek el a döntéshozók, illetve a kutatók figyelmét. Ugyanezért valószínűnek tartom, hogy a feltáratlan közvélemények a latencia-jelenségek előrejelzésénél nem tartoznak a nagyobb hibaforrások közé.

Fontosabb problémának látszik, hogy a közvélemény-kutatások mai fegyvertárával éppúgy komoly nehézséget okoz a konkrét közvélemények egyedi hatásának elkülönítése, mint együttes hatásuk kiszámítása. Minden jel arra mutat, hogy a szóban forgó latencia nem egyszerűen konkrét közvélemény-effektusok összegződéséből származik, hanem szövevényes kumulációs, interakciós és kontextuális folyamatok következménye. Az ábrán C-vel jelzett nyíl korántsem tekinthető magától értetődőnek. Felvetődhet az az elgondolás is, hogy a kormányzati döntéseknek a választási eredményekben kifejeződő valamennyi hatása a közvéleményen keresztül érvényesül. A közvetlen hatás számbavétele mégsem mellőzhető. A közvéleményt és a választási eredményeket a független változók részben eltérő készlete prediktálja, ennek megfelelően a kormányzati döntések közvetlen és közvetett hatása nagy valószínűséggel eltér egymástól. Azok a latencia-szindrómák, amelyek a B nyíllal jelzett utakon felmerültek a kormányzati tevékenység összehatásának előrejelzését is korlátozzák, tetézzve azokkal a nehézségekkel, amelyeket a C-vel jelzett űtszakaszok rejtjenek.

Korábbiakban már többször is utaltam arra, hogy Key hajlamos a latencia jelenségkörének kiterjesztésére és az eltúlzására is. Ennek ellenére sok igazság van abban az állításában, hogy „kirívó esetektől eltekintve nincs ember, aki megmondaná vagy kiszámítaná egy-egy intézkedés hatását a választási eredményre”.²¹

Továbbra is a sémánál maradvány látom, hogy Key koncepciója szerint mindhárom nyíllal jelzett terület latenciaforrásnak tekinthető. A szaggatott vonalak ezt az elgondolást kísérlik meg vizuálisan érzékeltetni. Magam részéről a latens közvélemény értelmezési tartományát ennél szűkebbnek látom, és a rendkívüli kutatási nehézségeket kevésbé kapcsolom a latencia fogalmához. A latencia nemcsak létezik, hanem számos esetben mérhető, máskor becsülhető vagy legalábbis kimutatható. Álláspontom szerint a B és a C által jelzett nyilak mentén sűrűsödnek a közvélemény láthatatlan következményei. A keyi latenciefelfogás tágassága persze összefügg azzal, hogy a közvélemény formálódásának kutatási nehézségeit eltúlozza, sőt esetenként misztifikálja is. Könyvének előszavában például így ír: „Precízen beszélni a közvéleményről nem tér el attól, mint amikor a Szentléleket kézzel próbáljuk megragadni.”²² Szellemessége ellenére nem osztom a szerző vitriolos megfogalmazását, akinek több esetben is bravúros empirikus elemzésekkel sikerült kimutatnia a közvélemény latenciáját. űgy gondolom, hogy napjaink társadalomkutatói sem adhatják alább.

Tanulmányom konklúziói röviden a következők: összefoglalva az eddigi elemzéseket, indokoltnak látom a latens közvélemény fogalmának kiterjesztését. A vélemények

titkosítása, a magán és a nyilvános vélemények szétválása mellett a jelenséghez sorolom a véleményhordozók csökkenő elérhetőségéből, illetve konkrét közvélemények szavazatátá transzformálódásából adódó latencia-szindrómákat is. Három aspektusból vizsgáltam a közvélemény latenciáját. Az elsónél a láthatóság, a másodiknál az áttekinthetőség, a harmadiknál az előreláthatóság akadályai a latencia fontos optikai komponensének bizonyultak. Mindhárom esetben közös vonás a közvetlen megfigyelhetőség hiánya. A fogalom kiterjesztése úgy is megfogalmazható, hogy a tág értelemben felfogott latens közvélemény nemcsak a vélemények szándékolt elrejtését, hanem a latencia nem intencionált folyamatait is magában foglalja. A fogalom ténfogatának kitágítása megítélésem szerint hozzájárulhat a közvélemény-kutatás szemléleti horizontjának bővüléséhez és a latens közvélemény iránti nagyobb fogékonysághoz.

A három aspektust külön vizsgálva kétségtelennek látszik, hogy a magán- és a nyilvános vélemény szétválása a rendszerváltozás előtt sokkal átfogóbban érvényesült. Szűkebb kiterjedésben a vélemények elrejtésével azonban az elmúlt húsz évben is bőségesen találkozhattunk. Ezzel ellentétben a csökkenő elérhetőségéből származó latencia elsősorban a jelen és a jövő közvélemény-kutatását fenyegeti. A konkrét közvélemények szavazatokká transzformálódásának dilemmái feltételezik a demokratikus választásokat. Ilyen típusú latenciaproblémáról a Kádár-rendszer vonatkozásában nem beszélhetünk.

JEGYZETEK

- ¹ Lásd például Angelusz R.: Választói magatartás, véleménynyilvánítás, közvélemény – *Valóság* 1973. X. szám; Angelusz R.: *Kommunikáló társadalom*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1983.; Angelusz R.: A rejtőzködéstől a megnyilatkozásig – A latens közvélemény természetrajzához. *Világosság*, 1991.; Angelusz R.: A latens közvéleménytől a pluralizmus ignoranciájáig. *Szociológiai figyelő*, 2000. I–II. sz.
- ² A hallgatási spirál elméletének első monografikus formában publikált változata 1980-ban jelent meg. Lásd: Noelle-Neumann E.: *Die Schweigespirale, Öffentliche Meinung – unsere soziale Haut*, München/Zürich, R. Piper Verlag, 1980.
- ³ Az injunktív és a deskriptív normák különbségéről és a közvélemény formálódásában játszott szerepéről, lásd: C.I. Glynn: Public Opinion as a Normative Opinion Process. In B.R. Burleson *Communication Yearbook 20*. Sage Publications, 1997.
- ⁴ Mindezek alapján ilyen helyzetekben a mintaválasztás során ideálisabb lenne a véleményeket mint a potenciális véleménynyilvánítókat tekinteni alapsokaságnak.
- ⁵ Lásd Nagy Lajos Géza: *Történelem-képek és jövő-képek. Ideológiai jellegű nézetszerveződések a 80-as évek elején* című kandidátusi értekezését, 1989.
- ⁶ Ezzel kapcsolatban lásd például Vásárhelyi Mária elemzését: *Csalóka emlékezet A 20. század történelme a magyar közgondolkodásban*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2007.
- ⁷ A monolitikus társadalmakban az emberek bizonyos mértékig hozzászoknak az ilyen típusú kognitív feszültségekhez, ami önmagában is csökkenti a fellépő disszonancia mértékét, a redukciót pedig elősegíti az a megfontolás vagy illúzió, hogy így legalább sikerül megőrizniük a magánvéleményüket.
- ⁸ A láthatatlanság itt elsősorban a privát emberek, a társadalom nézőpontjából értendő. A hatalom csúcán elhelyezkedők a diktatúra jellegzetes eszköztára segítségével jórészt tudatában vannak a létező „ellenséges” nézeteknek. A strukturális lyukak szerepéről lásd Burt R.S.: *Structural Holes: The Social Structure of Competition*. Cambridge M. A. Harvard University Press, 1992.
- ⁹ Lásd Kovács A.: Latencia és mobilizálhatóság. *Szociológiai szemle*, 1994/4. Angelusz R.: A cigányellenesség és a pluralizmus ignoranciája. *Jel-Kép*, 1996/1.

- Angelusz R.: A közvélemény-kutatások és a pluralizmus ignoranciája, In *Hol a Határ? Kampánystratégiák és kampányetika*, szerk.: Sükösd M. – Vásárhelyi M., *Élet és irodalom*, 2002, Budapest. Sz.n.: A közvélemény-kutatás fekete napja, <http://www.gallup.hu/Gallup/release/ppref020408.htm>
- Kolosi T. – Tóth I. Gy.: Egy tévedés története. In *Társadalmi riport 2002*, szerk.: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. Budapest, 2002.
- Fischer Gy.: Sikerek és kudarcok a magyarországi választási előrejelzésekben. In Mészáros I. – Szakadat I.: *Magyarország politikai atlasza 2004*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2005.
- Angelusz R. – Tardos R.: „Rejtőzködő szavazatok” és a társadalmi-politikai miliő, a látenciaprobléma vizsgálatának egy megközelítése. In *Mérésről mérésre*. Szerk.: Angelusz R.–Tardos R., DKMKA, Budapest, Corvinus Egyetem Politikatudományi Intézet, 2006.
- Riegeler A. – Bartha E.: Diffúziós modellek és szimulációs eljárások a pártok választási mozgósításának vizsgálatában, ugyanott.
- ¹⁰ Lásd például Fields, I. – Schuman, H.: Public Beliefs About the Beliefs of the Public. *Public Opinion Quarterly*, 1976–77/40.
Taylor D. I.: Pluralistic Ignorance and the Spiral of Silence: Formal Analyses, *Public Opinion Quarterly*, 1982 (46) vagy O’Gorman H.I.: Pluralistic Ignorance and white estimates of White Support for Racial Segregation, *Public Opinion Quarterly*, 1975/3.
- ¹¹ Lásd erről például Mohler, P. P. – Koch A. – Gabler S.: Alles Zufall oder? Ein Diskussionbeitrag zur Qualität von face to face – Umfragen in Deutschland. *Zuma Nachrichten*, 2003 November vagy Groves, R.M. – Peyteva, E: The Impact of Nonresponse Rates on Nonresponse Bias. *Public Opinion Quarterly*, 2008 72(2).
- ¹² A nem válaszolás típusairól és torzító hatásáról a hazai irodalomban lásd Lepcsényi L. Közvélemény operacionálizálása és a nem válaszolás értelmezésének lehetőségei című tanulmányát. *Jel-Kép*, 2007/4–2008/1.
- ¹³ A narkotikus diszfunkció fogalma Lazarsfeld és Merton klasszikus tanulmányából származik. Lásd Lazarsfeld P. – Merton R.: Mass Communication Popular Taste and Organized Social Action. In *The Communication of Ideas*, L. Bryson (Ed) New York, N.Y.: Harper, 1948.
- ¹⁴ A választási és a demoszkópiai részvételi hajlandóság kongruens és inkongruens eseteiről lásd Tardos Róberttel írt tanulmányunkat. Angelusz R. – Tardos R.: Demoszkópiai reprezentativitás és demokratikus reprezentáció In *A népakarat dilemmái. Népszavazások Magyarországon és a nagyvilágban*. Szerk: Enyedi Zsolt, DMKA, Századvég Kiadó, Budapest, 2009.
- ¹⁵ Lásd Angelusz R.: A közönség elérhetősége avagy a közvélemény-kutatások reprezentativitásának akadályai, *Jel-Kép*, 2005/4.
- ¹⁶ A legtöbb esetben a mintába került személyek összességét vagy az elért személyeket tekintik 100%-nak noha a fent leírt okok miatt a demoszkópiai kutatások nem fedik le a potenciális közönség egészét. Ebből adódóan ha például az elért személyek kétharmada állítja, hogy részt fog venni a választáson, valójában ez az elért közönség és nem a potenciális közönség kétharmada.
- ¹⁷ Lásd R. Merton: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, Gondolat, 1980.
- ¹⁸ Lásd Merton ugyanott, 654. oldal.
- ¹⁹ V. O. Key: A vélemények látenciája In Angelusz R., Tardos R., Terestyéni T. (szerk.) *Média, nyilvánosság, közvélemény*. Budapest, Gondolat, 2007.
- ²⁰ Lásd például Zaller, I: Coming to Grips with V. O. Key’s Concept of Latent Opinion. In *Electoral Democracy*. Edited by M. Mackuen and G. Rabinovitz. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, 2003 vagy Brandon, R: Explaining latent Opinion: Presidential Anticipation of Public Preferences, 1976–2001. Paper prepared for the American Political Science Association’s meeting Chicago IL, 2007.
- ²¹ Lásd V. O. Key: A vélemények látenciája In Angelusz R. – Tardos R. – Terestyéni T. (szerk.): *Média, nyilvánosság, közvélemény*. Gondolat, Budapest, 2007. 653 oldal.
- ²² Lásd V. O. Key: *Public Opinion and American Democracy*. Alfred A. Knopf, New York, 1961. 8. old.

IRODALOM

- Angelusz R. (1973): Választói magatartás, véleménynyilvánítás, közvélemény. *Valóság*, X.
- Angelusz R. (1983): *Kommunikáló társadalom*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Angelusz R. (1991): A rejtőzködéstől a megnyilatkozásig – A latens közvélemény természetrajzához. *Világosság*.
- Angelusz R. (1996): A cigányellenesség és a pluralizmus ignoranciája. *Jel-Kép*, 1996/1.
- Angelusz R. (2000): A latens közvéleménytől a pluralizmus ignoranciájáig. *Szociológiai figyelő*, 2000. I–II. sz.
- Angelusz R.: A közvélemény-kutatások és a pluralizmus ignoranciája. In *Hol a Határ? Kampánystratégiák és kampányetika*, szerk.: Sükösd M. – Vásárhelyi M. Budapest, *Élet és irodalom*, 2002.
- Angelusz R. (2005): A közönség elérhetősége avagy a közvélemény kutatások reprezentativitásának akadályai. *Jel-Kép*, 2005/4.
- Angelusz R. – Tardos R. (2006): „Rejtőzködő szavazatok” és a társadalmi-politikai miliő, a látenciaprobléma vizsgálatának egy megközelítése. In *Mérésről mérésre*, Szerk.: Angelusz R. – Tardos R., DKMKA, Budapest, Corvinus Egyetem Politikatudományi Intézet.
- Angelusz R. – Tardos R. (2009): Demoszkópiái reprezentativitás és demokratikus reprezentáció In *A népakarat dilemmái. Népszavazások Magyarországon és a nagyvilágban*. Szerk: Enyedi Zsolt, DMKA, Budapest, Századvég.
- Brandon, R (2007): Explaining latent Opinion: Presidential Anticipation of Public Preferences, 1976–2001. Paper prepared for the American Political Science Association’s meeting Chicago, IL.
- Burt R.S. (1992): *Structural Holes: The Social Structure of Competition*. Cambridge M. A., Harward University Press.
- Fields, I. – Schuman, H.: Public Beliefs About the Beliefs of the Public. *Public Opinion Quarterly*, 1976–77/40.
- Fischer Gy. (2005): Sikerek és kudarcok a magyarországi választási előrejelzésekben. In Mészáros I. – Szakadat I. *Magyarország politikai atlasza 2004*. Gondolat, Budapest.
- Glynn, C. I. (1997): Public Opinion as a Normative Opinion Process. In B. R. Burleson: *Communication Yearbook 20*. Sage Publications.
- Groves, R. M. – Peyteva, E. (2008): The Impact of Nonresponse Rates on Nonresponse Bias. *Public Opinion Quarterly*, 2008. 72(2).
- Key, V. O. (1961): *Public Opinion and American Democracy*. Alfred A. Knopf, New York. 8.
- Key, V. O. (2007): A vélemények látenciája. In Angelusz R., Tardos R., Terestyéni T. (szerk.): *Média, nyilvánosság, közvélemény*. Budapest, Gondolat.
- Kolosi T. – Tóth I. Gy. (2002): Egy tévedés története. In *Társadalmi riport 2002*. szerk.: Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. Budapest, TÁRKI.
- Kovács A. (1994): Latencia és mobilizálhatóság. *Szociológiai szemle*, 1994/4.
- Lazarsfeld P. – Merton R. (1948): Mass Communication Popular Taste and Organized Social Action. In L. Bryson (Ed) *The Communication of Ideas*. New York, N.Y.: Harper.
- Lepcsényi L. (2007–2008): Közvélemény operacionalizálása és a nem válaszolás értelmezésének lehetőségei tanulmányát. *Jel-Kép*, 2007/4–2008/1.
- Merton, R. (1980): *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, Gondolat.
- Mohler, P.P – Koch A. – Gabler S. (2003): Alles Zufall oder? Ein Diskussionbeitrag zur Qualität von face to face – Umfragen in Deutschland. *Zuma Nachrichten*, 2003 november.
- Nagy Lajos Géza (1989): Történelem-képek és jövő-képek. Ideológiai jellegű nézettszerveződések a 80-as évek elején. Kandidátusi disszertáció.
- Noelle-Neumann, E.: *Die Schweigespirale, Öffentliche Meinung – unsere soziale Haut*. München/ Zürich, R. Piper Verlag, 1980.

- O’Gorman, H. I. (1975): Pluralistic Ignorance and white estimates of White Support for Racial Segregation. *Public Opinion Quarterly*, 1975/3.
- Riegler A. – Bartha E.: Diffúziós modellek és szimulációs eljárások a pártok választási mozgósításának vizsgálatában. In Angelusz R.–Tardos R. (szerk.) (2006): *Mérésről mérésre*. DKMKA, Budapest, Corvinus Egyetem Politikatudományi Intézet.
- Sz.n.: A közvélemény-kutatás fekete napja <http://www.gallup.hu/Gallup/release/ppref020408.htm>
- Taylor D. I. (1982): Pluralistic Ignorance and the Spiral of Silence: Formal Analyses. *Public Opinion Quarterly*, 1982 (46)
- Vásárhelyi Mária (2007): *Csalóka emlékezet. A 20. század történelme a magyar közgondolkodásban*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.
- Zaller, I. (2003): Coming to Grips with V. O. Key’s Concept of Latent Opinion. In *Electoral Democracy*. Edited by M. Mackuen and G. Rabinovitz. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.

Hunyady György – Pörzse Katalin

TÖRTÉNELEM ÉS HAZAFISÁG A KÖZGONDOLKODÁSBAN: A HAZAI KUTATÁSOK KEZDETEI A TK 70-ES ÉVEIBEN

Játékos, fura ötlet volt, amikor '75-ben Lázár Guy a közgondolkodás kutatásának karikatúrájaként egy kérdőívet tett közzé, amelyet a fiktív Mátyás király Közvélemény-kutató Intézet használt volna a XVI század elején. A közvéleménykutatás múltba vetített gúnyrajzához ötletet és anyagot az adott, hogy a 70-es években több TK-s kutatás foglalkozott a történelmi és nemzeti köztudattal.

A TK kialakulásának évtizedében e kutatások *nehéz terepen végzett úttörő vállalkozások* voltak. A nehézségek több forrásból fakadtak: egyrészt elszakadva a napi politikai aktualitásoktól az ismeretek, a vélekedések és attitűdök mélyebb rétegéig kellett eljutni, teljes bizonytalanságban afelől, meddig is terjed az ismeretek mélysége, a többé-kevésbé koherens nézetek határa. Másrészt az '56 utáni Magyarországon a történelmi-nemzeti fel fogás a közgondolkodás különösen érzékeny területe volt. A traumatikus előzmények és fenyegető körülmények miatt gyanakvóan óvatos lehetett minden épeszű megkérdézt, és tapintatos és körültekintő kellett hogy legyen minden kutató-kérdező. Ebben a politikai erőterben a legreménytelenebb a Szovjetunióhoz való viszony, és az úgymond szocialista országok közötti egység megélésének és megítélésének vizsgálata volt, jóllehet a TK ennek is ismételen nekirugaszkodott, és tett jobb sorsra érdemes erőfeszítéseket, hogy részt találjon a rendőri segédlettel biztosított konformizmus falán. Az ezen túlnyúló, a szó tágabb, teljesebb értelmében vett történelmi és nemzeti tudatvizsgálatok több szakmai hozamot ígértek és hajtottak.

E kutatásokban két markáns szakmai törekvés jelentkezett, túlzás lenne azt mondanunk, hogy találkozott, talán inkább: haladt egy irányba. Az egyik *tudásszociológiai* ambíciót tükrözött és szolgált, az ismeretek társadalmi szerveződését, szintjét, meghatározóit kereste, és ennek jegyében jutott el a természettudományos ismeretanyagnál élénkebb közérdeklődéssel kísért, és a politikai tudástól eltérően alakuló történelmi ismeretekig. A másik az *attitűdkutatás* meghonosításával indult a TK-ban, ez a kifejezetten szociálpszichológiai megközelítés a nézetrendszerek szerveződését tekintette főtémájának, és talált termékeny forrásvidékre a történelmi és nemzeti köztudatban.

Lehetetlen lenne most e szerteágazó kutatásokat összesíteni, egyszerre törekedve a korra jellemző gondolati tartalmak azonosítására és az elmélet-módszertani tapasztalatok kihüvelyezésére. Néhány szó erejéig van módunk kitérni e kutatások egy-két jellegzetes eredményére és arra, hogy mivel és mennyiben alapozták meg a kérdéskör további módszeres vizsgálatát.

A történelmi ismeretek módszeres vizsgálatának tág keretet adtak Békés Ferenc kutatásai, amelyek egyfelől azt tükrözték, hogy a történelem iránt nagyobb a közérdeklődés,

mint a természettudományos problémák iránt, viszont a természettudományos és gazdasági problémák – amelyek közelebb állnak a napi praxishoz – jobban integrálódnak a köztudatba, mint a történeti ismeretek. Ez utóbbiak társadalmi eloszlását és szerveződését a TK szociológus munkatársai hierarchikus skála segítségével elemezték. Amint ezt Angelusz Róbert kimutatta, a történeti ismeretekben iskolázottság szerint óriási különbségek voltak, a legalacsonyabbtól a legmagasabb végzettségig haladva az ismeretszint négyszeresére növekedett. Az iskolázottság (mindenekelőtt az általános történeti műveltséget biztosító középiskolai végzettség) hatása perdöntő, ezt legfeljebb árnyalják a rájuk rétegződő egyéb – életkori, foglalkozási és települési – hatások. A nemek között azonban az iskolázottságból le nem vezethető eltérést találtak: a férfiak történeti ismeretei lényegesen meghaladták a nők tudását, ami minden bizonnyal a két nem képviselőinek társadalmi szerepéből és mentalitásából adódott a múlt század 70-es éveiben.

Épp a történeti ismeretek alakulásában kereste a *tömegkommunikáció*, jelesen a televíziós ismeretterjesztés *hatásának esélyét és mértékét* egy Janus-arcú vizsgálat a '70-es évek közepén, a *Nagy csaták* című második világháborús francia tévésorozat bemutatása alkalmából. Hanák Katalin azt mutatta ki, hogy a műsor iránti érdeklődés hétről hétre hogyan irradiált, a közönség összetételében és tetszésében a már említett iskolázottságoknak és nemi hovatartozásnak milyen szerepe volt. Dankánics Mária és Erdősi Sándor viszont munkásmintán végzett módszertani szempontból is unikális kutatást arról, hogy a filmsorozat követésének függvényében hogyan alakult a nézők szemlélete (mennyiben szélesítette és módosította e filmek sorozata a háború eldöntésében fontosnak ítélt tényezők körét), valamint hogy egy-egy adás megtekintése milyen ismeretnövekedést hozott: átlagosan másfél százalékkal magasabb ismeretszintet eredményezett. Az ismeretterjesztő műsorfolyam a legjelentősebb hatást a történeti tudást leginkább nélkülöző rétegekben váltotta ki.

A *20. század köztudatban élő történetét* vizsgáltuk 1971-ben, „Családtörténet” címszó alatt. Közembereket oly kérdésekben szólaltattuk meg, melyekkel a szaktudomány csak hosszú évek múltán foglalkozott, amikor ideológiai-politikai kötöttségei lazultak. Példaként említjük itt azt a kérdést, hogy a kérdezett családja hogy fogadta egykor a trianoni békekötést, illetve mennyire ért egyet a Felvidék és Erdély visszacsatolásával. Abban, hogy a *háromgenerációs családtörténet és a párhuzamos köztörténet* lekérdezésére országos reprezentatív mintán sor kerülhetett, perdöntő szerepe volt Vészits Ferencnek, aki feltámadt érdeklődésétől hajtva elsőként maga végzett próbakérdezést családjában, a Móra leszármazottak között, és mint egyszemélyben a TK ügyvezető igazgatója és az MRT elnöki titkárság vezetője kellő politikai garanciát tudott adni a kutatás kivitelezéséhez.

A *Családtörténet* kutatás kérdezőtechnikai szempontból megdöbbentő élményt nyújtott, mert az országos reprezentatív mintára ekkor az akadémia bugyraiból rászabadult szociálpszichológusok bipoláris tulajdonságskálák tömegével nyertek ki értékelő ítéleteket a vizsgálati személyektől. Jó módszertani leleménynek bizonyult viszont a Bogardus-skála kiforgatásával a szociális távolságtartás attitűdje helyett a *szociális távolság percepcióját* mérni, amelyből kitűnt, hogy a család három generációjának életében az egyenlőtlenség normái lebomlottak, és az emberek mind szélesebb körével voltak képesek egyenlőséget kifejező társas kapcsolatokat létesíteni és fenntartani. Mindezzel együtt sikerült a 20. század egymást követő szakaszainak többoldalú megítéléséből a minta által *látni vélt fejlődési ívet* kibontani, amelyben a Horthy-korszak volt a mélypont, és a Kádár-rezsim je-

lene képviselte a csúcst. (Ezen nem lehet nem ironikusan mosolyogni mindaddig, amíg 20-30 évvel később egy gyökeresen más világban újra és újra nem reprodukálódik ez a tömegítéletekben benne rejlő fejlődésvonal.) A 45 előtti és 45 utáni *periódusok értékelése mint libikóka* működött, az élesebb különbségtétel együttjárt a politikai involváltsággal. A kutatás szociálpszichológiai kulcsproblémája az volt, hogy a sokszínű családi tapasztalatokat és a korszakok generális társadalomtörténeti értékelését hogyan integrálják a vizsgálati személyek: ez egyrészt kiolvasható volt sokszempontú történeti ítéleteikből (különösképpen a Rákosi-korszak ellentmondásos értékeléséből), másrészt azonban közvetlenül is nyilatkoztak róla a vizsgálati személyek. A kérdés, hogy *a családi tapasztalatok és a tankönyvi állítások ütközésekor* melyiknek hisznek, mire támaszkodnak, a politikai konformizmus remekül működő indikátorához segített bennünket, a könyvpreferálók a minta 19 százalékát tették ki.

A történeti tudatvizsgálatok sajátos toposzává vált a TK-ban, hogy kit, mennyiben és mivel kapcsolatban tölt el *büszkeség és szégyen*, amikor a magyarság múltjára gondol. Az érzelmi kiértékelés oldaláról megközelített emlékezés ma – az affektív lélektan dominanciájának korában – különösen korszerűnek tűnik. A visszatérően gyűjtött eredmények elsősorban azt tükrözték, hogy érettebb és képzetesebb rétegek kétértékű érzelmekről adnak inkább számot, amit józanul nem nemzeti önértetük gyengességének, hanem tárgyias kiegyensúlyozottságának és megalapozott stabilitásának könyvelhetünk el. Kevésbé szerencsés szembeállítás volt, hogy *dicsőséges vagy tragikus-e* a magyar múlt (különös tekintettel arra, hogy tragikus mivoltában is lehet, sőt volt dicső a magyar történet néhány meghatározó kora, eseménye és szereplője). Az egykori és egyszeri kérdés azonban a TK-s belső és külső vizsgálatok hagyományává és védjegyévé vált, annak vizsgálatával együtt, hogy a tragikus fordulatokat a kérdezettek minék is tulajdonítják, belső konfliktusokra vagy külső túlhatalomra vezetik-e vissza. Ezekből az attribúciókból, a látni vélt konfliktusok társadalmi vagy nemzeti természetéből következtetni lehetett a közkeletű történelemfelfogásra: ez pedzegette ugyan az osztályharcok szuggerált jelentőségét, de mégis inkább nemzeti vetélkedésként értelmezte a múltat, amelyben nemzetünket felmentő, sőt felemelő érveket keresett és talált.

A hazafiság korhű értelmezése, normatív kritériumai és az elvárásokkal társult vélekedések képezték a „szocialista hazafiság” tudatvizsgálatok tárgyát. A korábbi szociálpszichológiai kérdésfeltevésekhez jól illeszkedő munkálatok lefolytatására az adott apropót, hogy a 70-es évek elején az 56-ban felfakadt, majd elfojtott nemzeti problematika ideológiai rendezésére egy kiegyensúlyozottnak szánt párthatározatot hoztak. A TK öntevékenyen vállalkozott arra, hogy ezt az impulzust lemérje, és ugyan a párthatározat szinte elveszett a nem ismertség homályában, az intézmény 1972-ben és 1975-ben nagy léptékű tudatvizsgálatokat végzett el, és ez a láncolat akkor sem szakadt meg, amikor a TK Szociálpszichológiai Osztályát megszüntették. Maga a *hazafias attitúd* a kérdezettek válaszaiban elsősorban érzelmi viszonyulásként és rezonanciaként mutatkozott meg, tevékenység tartalmát nem egykönnyen azonosították, a törvények követésével inkább összefüggésbe hozták, mint a politikai aktivitással (ám kiélezve a kérdést, a meghatározó többség azt deklarálta, hogy a hazafi híve a szocializmusnak). A számba vett kritériumok között egyes rétegeknél inkább, másoknál kevésbé szerepelt a külföld és a külföldiek diszpreferenciája. 1975-ben homogén alminták egybevetésére került sor kvázi-kísérleti elrendezésben, ami is felszínre hozta, hogy a hazafival szemben szigorúbb követelményeket

inkább az idősebbek támasztottak, mint a fiatalok, inkább a munkások, mint az értelmiségiek, és a deklarált álláspont ezekben a csoportokban különbözőképpen ágyazódott tágabb ideologikus nézetrendszerekbe.

E kutatások keretében vizsgáltuk, hogy a megkérdezett országos reprezentatív, illetve homogén rétegminták hogyan látják – ma ezt így mondanánk – az *országteljesítményt*, azaz széles körű nemzetközi összehasonlításokban hogyan ítélik meg különféle szempontokból Magyarország státusát. Ez végtelenségtől mentes átlagos országértékelést tükrözött, amelynek háttérében kettős tendencia mutatkozott meg: egyfelől a szociális és demokratikus vívmányok sémaszerű kiemelése, másrészt a hatalom és a hatékonyság visszafogott értékelése a „kisország”-szindróma jegyében: nem lehet és nincs is hazánk a nagyobb hatalmakkal azonos súlycsoportban. Az ország értékelésével együtt és azzal összefüggésben került sor a „magyar emberek” tulajdonságainak számbavételére és megítélésére. A kettős tanulság az volt, hogy az ország és népének megítélése korrelál egymással, és ugyanakkor a nemzetjellemezés tulajdonságprofilja konzekvensen állandó: eszerint a magyar hazafias, barátságos, vidám, büszke, hűséges, bizakodó és bátor, míg relatíve kétséges, hogy takarékos, áldozatkész, következetes, békés, összetartó, alapos és higgadt-e. Ezzel párhuzamosan tárta fel Hahn Endre – a müncheni olimpia apropóján – a németek iránti rokonszenv mértékét, és az ennek ambivalenciáját kifejező hasadt nemzetstereotípiát. Így indult meg a TK kereteiben a sztereotípiáknak mint a csoportpercepcióban jelentkező sémáknak a módszeres vizsgálata, amely a szociálpszichológia nemzetközi szakirodalmához is jól illeszkedett, és abban – elméleti jelentőségű eredményeivel – visszhangra is talált.

A *nemzet definiálása* nyilvánvalóan központi eleme – mégpedig Magyarországon kétesélyes alkotóeleme – a nemzettudatnak, jelentkezhet és jelentkezett egy szűkebb politikai és egy tágabb kulturális nemzetfogalom. Ennek szisztematikus vizsgálata is az úgynevezett hazafiságkutatásokban vette kezdetét, és kimutatta, hogy a közfelfogásban a 70-es években domináns volt (nota bene, a 80-as évek végéig domináns maradt) a *politikai nemzetfogalom*. Mindamellet a kérdezettek számottevő része vállalta azt az expansionizmus és logikailag önellentmondó álláspontot, hogy a magyar nemzetnek egyaránt részei a hazánkban élő nemzetiségek és a határon túl élő magyar kisebbség. (A legtöbb deklarált kétség azzal kapcsolatban merült fel ekkor és hosszú időn át, hogy az országot elhagyó úgymond disszidensek a nemzet részesei-e, vagy abból önként kiszakadtak).

A Tömegkommunikációs Kutatóközpont kutatásainak egész sorozata tárgyalta azt a kérdést, hogy *határainkon túl* mely országokban élnek magyarok, milyen kondíciók közt élnek, megkülönböztetik-e őket az ország többségi etnikumához képest. Az ezzel kapcsolatos ismeretek is meglehetősen korlátozottak voltak, de időben gyarapodtak, és a közfigyelem e tekintetben elsősorban Csehszlovákiára és Romániára irányult. Az utóbbi esetében a kérdezettek jelentős – az iskolázottsággal növekvő – hányada a magyarság helyzetét problematikusnak ítélte.

A nemzetfelfogás empirikus kutatásában a Tömegkommunikációs Kutatóközpont öntevékenyen úttörő szerepet játszott. Ennek utóbb (a 90-es évek elején) beérett két fontos dokumentuma volt Lázár Guy és Lendvai Judit kandidátusi értekezése is *A felnőtt lakosság nemzeti identitása a kisebbségekhez való viszony tükrében*, illetve *A nemzetben való gondolkodás kétféle típusa, a nemzetkép és a nemzeti sztereotípiá*. A TK történeti és nemzeti témakörben végzett kutatómunkája két kutatási tradíciónak lett melegágya, amelyek

évtizedekig éltek tovább a hazai szociálpszichológiában. Ezek közül az első a nemzetközi szakirodalomban a 80-as évektől eluralkodó *sztereotípiairodalomban* talált támaszt és kifutást. Kierlelt formában azt tárta fel, hogy a nemzetfelfogás az egyéni és közgondolkodás „implicit társadalomelméletének” alkotóeleme, és történeti léptékben merőben újat tudott mondani arról, hogyan is alakul ez a nézetrendszer, amint erre Hunyady György monográfiája, a *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban* címében is utalt. A másik kutatási tradíció a nemzetfelfogást alapvetően az európai gyökerű *társadalmi identitáselmélet keretei között* vizsgálta és értelmezte. *Nemzet által homályosan* – fogalmazott Csepeli György könyvcíme, amely frappánsan fejezi ki a nemzeti nézőpont torzító hatásával kapcsolatos fenntartásokat. E társadalomkritikai irány szélesen kilengő illúziókat táplált azzal kapcsolatban, hogy a szovjet típusú nemzetköziség, vagy az állampolgári nemzet amerikai modellje hogyan váltja le és váltja ki a nemzeti elfogultság hazai megnyilvánulásait. Akármilyen szemléleti-módszertani eltérések is fordították el egymástól a TK keretei között indult nemzeti tudatvizsgálatokat, akármennyire szorul majd korrekcióra egyikük-másikuk vagy mindkettő, az *intézménynek becsületére válik*, hogy a társadalomkutatás hazai műhelyei közül ez adott teret és inspirációt – jóval a rendszerváltást megelőzően – a közgondolkodás ezen kulcsproblémáinak módszeres vizsgálatára.

Nagy Lajos Géza

ZAKLATOTT ORSZÁG. A TÁRSADALMI PROBLÉMÁK ÉSZLELÉSE A RENDSZERVÁLTÁS ELŐTT ÉS UTÁN

A magyar társadalom zaklatott. Felfokozott érzékenységgel észleli a társadalmi problémákat, s azok következményeit általában súlyosnak tartja. Jövőképe – mindebből adódóan – határozottan pesszimista.

Amennyiben összevetjük a társadalmi problémák megítélésében az utóbbi két évtizedben bekövetkezett változásokat, megállapíthatjuk: 2009-ben a lakosság közérzete, jövőre vonatkozó várakozása lényegesen borúlátóbb volt, mint a rendszerváltás előtt. A két időpont, amelyet összehasonlítunk, 1986 és 2009. Az előbbire a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban, az utóbbira a Medián Közvélemény- és Piackutató Intézetben országos reprezentatív mintákon végzett kutatások adatai szolgálnak bázisul; az előbbi esetben 1500, az utóbbiban 1200 18 éves és idősebb ember megkérdezésére került sor. (Zárójelben jegyezzük meg, hogy a társadalmi aggodalmak és várakozások témakörében az első adatfelvétel 1980-ban készült, majd ezeket az 1983-ban, 1985-ben és 1986-ban lefolytatott vizsgálatok követték. Mivel a három időpont között a lakosság közérzetében alapvető változások nem történtek, s legrészletesebb adatok és elemzések az 1986-os kutatásból maradtak fenn, a jelen dolgozat ennek adatait használja az összevetés bázisaként.)

A kutatások kérdései a jövőre vonatkoztak – a nyolcvanas években 2000-re, legutóbb pedig a következő tíz-tizenöt évre –, s az egyes problémák bekövetkezésének valószínűsége mellett, azok társadalmi súlyosságára is kérdeztek.

„Összeírtunk néhány problémát. Kérem, mondja meg mindegyikről a kártya segítségével, hogy mennyire – nagyon, eléggé, kevésbé vagy egyáltalán nem – tartja valószínűnek, hogy ez a veszély 2000-ig, illetve a következő 10-15 évben Magyarországon bekövetkezik, illetve tovább erősödik, növekedik.”

„Most pedig, kérem, mondja meg, ha ez (mégis) bekövetkezne, mennyire – nagyon, eléggé, kevésbé vagy egyáltalán nem – tartaná súlyosnak.”

Közismert, hogy a mindennapi gondolkodás jövőképe mily erősen meghatározott a jelen- és múltbéli közvetlen és közvetett tapasztalatoktól. A jövővel összefüggő latolgatások mára vonatkozó helyzetmeghatározások, a mára vonatkozó észleléseket, elképzeléseket, hiedelmeket közvetítik. Azt írják le, ami van, pontosabban, amit az emberek szubjektíve létezőnek tekintenek.

2009-ben tíz ember közül kilenc nagyon, vagy eléggé valószínűnek tartja azt, hogy a megadott időtáv jellemző gondja lesz a munkanélküliség, a szegények számának növekedése, a bűnözés növekedése, az infláció, a pénz romlása, az életszínvonal csökkenése. Tíz közül legalább nyolc a születések számának csökkenésével, a lakáshelyzet romlásával, az anyagiasság elterjedésével, az emberek közötti egyenlőtlenségek növekedésével, a környezet szennyezésével, a kábítószerrel elterjedésével, a megvesztegetések, a korrupció terjedésével, az egymás iránti közönyösség eluralkodásával és a cigány népesség számá-

nak növekedésével számol. Tízből heten az alkoholisták számának növekedését, az erkölcs megromlását, a mindennapi élet tempójának fokozódását, a bürokratikus, lelketlen ügyintézés eluralkodását és a családok felbomlását tarja valószínűnek. Hatan-ötven vannak olyanok, akik szerint az öngyilkosságok számának emelkedése, az eszményképek hiánya, a gazdagok számának növekedése, az idegbetegségek, elmebetegségek terjedése, a hazafias érzés csökkenése, a szex, a pornográfia elterjedése, a fiatalok és az idősek közötti ellentétek fokozódása, a vallásosság csökkenése, valamint az emberi jogok korlátozása nagyon vagy eléggé valószínű. Tíz közül „csupán” négyen valószínűsítik a rendszerváltozást, új egypártrendszer kialakulását, és ketten atomháborút.

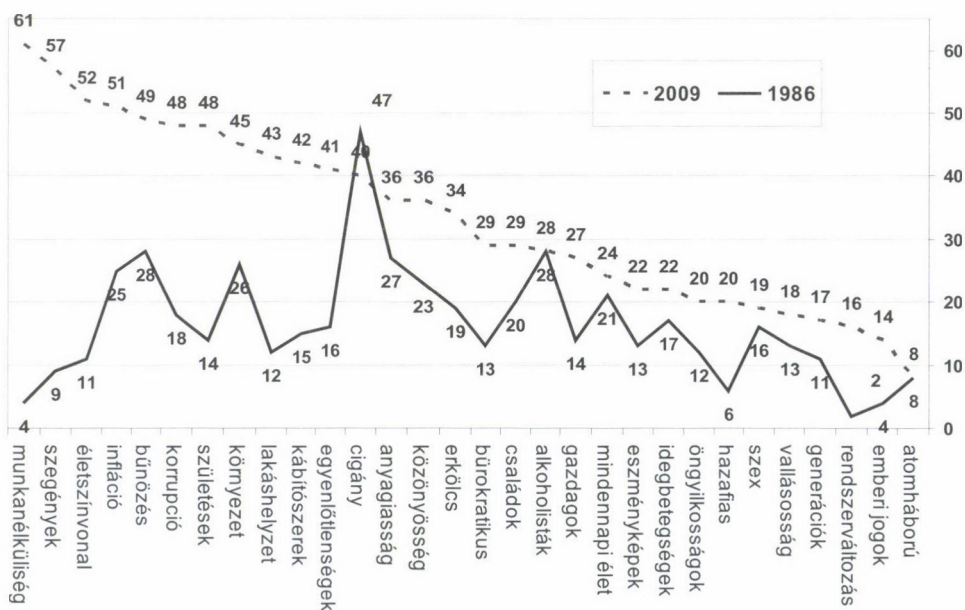
A vélemények változásának mértéke, valamint a problémák észlelési rangsorában bekövetkezett drasztikus változások a társadalom zaklatottságának szimptomái.

A nyolcvanas évek közepével összehasonlítva, a vizsgált problémák kétharmadánál lényegi változás következett be. Amennyiben a „nagyon valószínű” válaszokat nézzük (1. ábra), tíz olyan esetet találunk, ahol minimum 20 százalékkal növekedett az adott probléma meglétét vagy várható bekövetkezését markánsan állítók aránya. Munkanélküliség, szegénység, életszínvonal-romlás – olyan jelenségek, melyek a mindennapi lét közvetlenül vagy közvetve megélt kísérői. Az előbbit ma majdnem hatvan százalékkal, az utóbbi kettőt pedig negyven-ötven százalékkal többen minősítik ily módon, mint a rendszerváltozást megelőző években.

1. ábra

Problémák valószínűsége, 1986–2009

(a 2009-es sorrend alapján a „nagyon valószínű” válaszok százaléka)

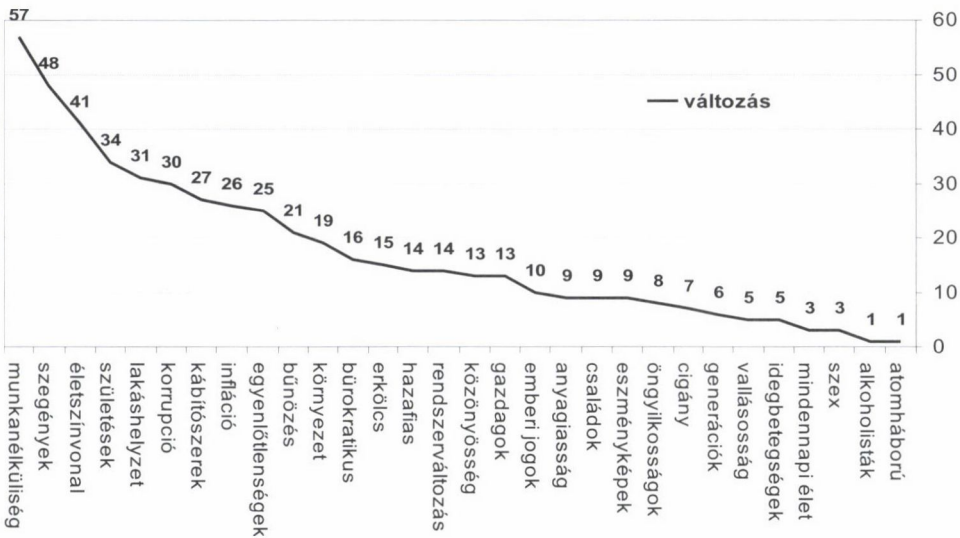

A problémák egyharmadánál nem következett be lényegi változás (2. ábra). Így akkor is és most is lényegében ugyanannyian tartják valószínűnek a cigány népesség, az alkoholisták számának növekedését, a mindennapi élet tempójának fokozódását, a családok felbomlását, a gazdagok számának növekedését, az idegbetegségek, elmebetegségek, a szex, a pornográfia elterjedését, a fiatalok és az idősök közötti ellentétek fokozódását, valamint az atomháborút.

A problémák rangsora is jelentősen megváltozott: 1986-ban az első helyen a cigány lakosság számának növekedése állt; ma a tizenkettedik helyen áll a harminc tényező között. A második és a harmadik helyen a deviáns viselkedés reprezentánsai – bűnözés, alkoholizmus – álltak. Ma mindazok a dolgok, melyek a rendszer diszfunkcionális működést jellemzik – a fentiekén túl az infláció, a korrupció, a csökkenő születésszám, a lakáshelyzet, a kábítószeresek terjedése.

2. ábra

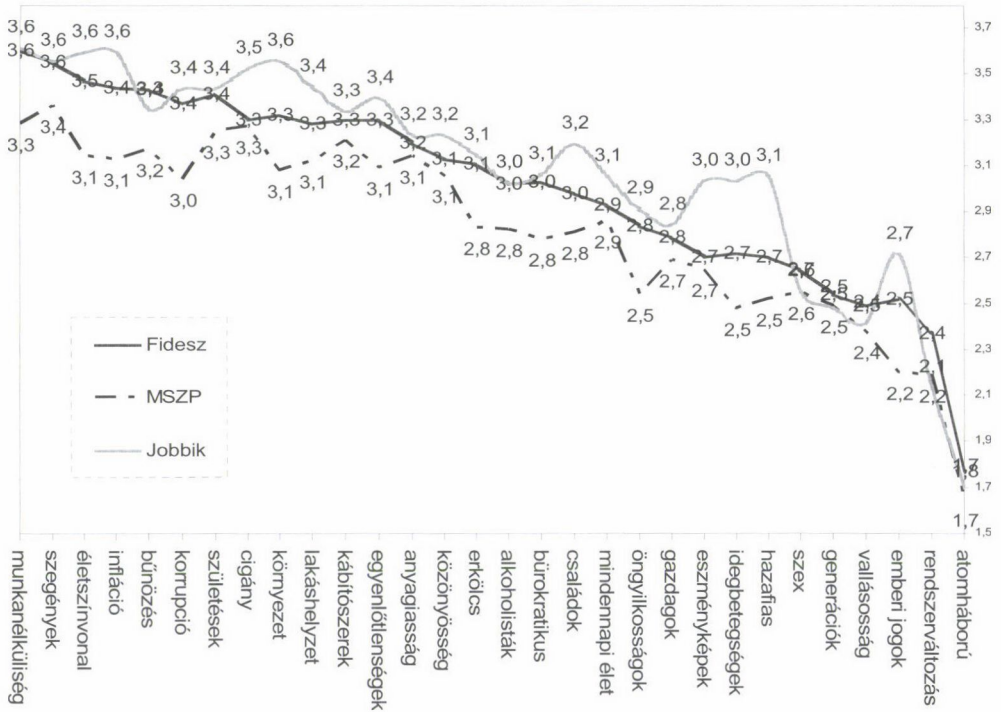
Problémák valószínűsége – az 1986 és 2009 között bekövetkezett változás mértékének sorrendje alapján (a 2009-es sorrend alapján a „nagyon valószínű” válaszok százaléka)

A zaklatottság a társadalom minden rétegére és csoportjára jellemző. Talán nem véletlen, hogy a deklarált politikai álláspont a problémák észlelését is meghatározza. Így volt ez a nyolcvanas évek közepén is, amikor párttagok – különösen a funkcióval rendelkezők – és pártönkívüliek másként ítélték meg a kérdést. Ma – amennyiben három markánsabb elkülönülő csoportot figyelünk meg – a problémák megítélésében jól látható eltérések tapasztalhatók (3. ábra). Ami lényeges, hogy a szocialista szavazók szinte kivétel nélkül minden problémát kevésbé valószínűsítenek, mint a Fidesz és különösképpen a Jobbik szavazói, s e két utóbbi között számos találkozási pont fedezhető fel. A vélemények alapján számított átlagokból kirajzolódó profilk a két jobboldali párt esetében számos hasonlóságot mutatnak, de a markáns eltérések is figyelemre méltóak.

A Jobbik támogatói, akiknek jelenléte a politikai térben az utóbbi hónapokban már mérhetővé vált, azokat a problémákat súlyozzák a többieknél nagyobb mértékben, amelyek a szűkebb-tágabb közösségek eszmei-mentális stabilitását veszélyeztetik. Így az eszményképek hiányát, a hazafias érzés csökkenését, a családok felbomlását, a lakáshelyzet romlását, az ideg- és elmebetegségek terjedését, valamint a cigány népesség számának növekedését.

3. ábra
*Problémák bekövetkezésének valószínűsége pártpreferenciák szerint, 2009
 (átlag alapján; 1=egyáltalán nem valószínű, 4=nagyon valószínű)*

Az, hogy az emberek egy társadalmi problémát milyen mértékben tartanak jellemzőnek a fennálló viszonyokra, illetve mit gondolnak arról, hogy a jövőt tekintve miként alakul a helyzet, már önmagában is fontos jellemzője a közgondolkodásnak. Arra azonban ennek alapján még alig következtethetünk, hogy mitől tartanak igazán, köznapiban fogalmazva, hogy mit tartanak veszélyesnek, akár magukról, akár szűkebb-tágabb környezetükről van szó. A problémák következményeinek mérlegelése, súlyosságuk megítélése közelebb vihet a kérdés kifejtéséhez.

Amennyiben a fenti logikát követjük, s összevontan nézzük a „nagyon” és az „elégé” súlyos válaszok arányát, a harminc társadalmi probléma kétharmadát az emberek

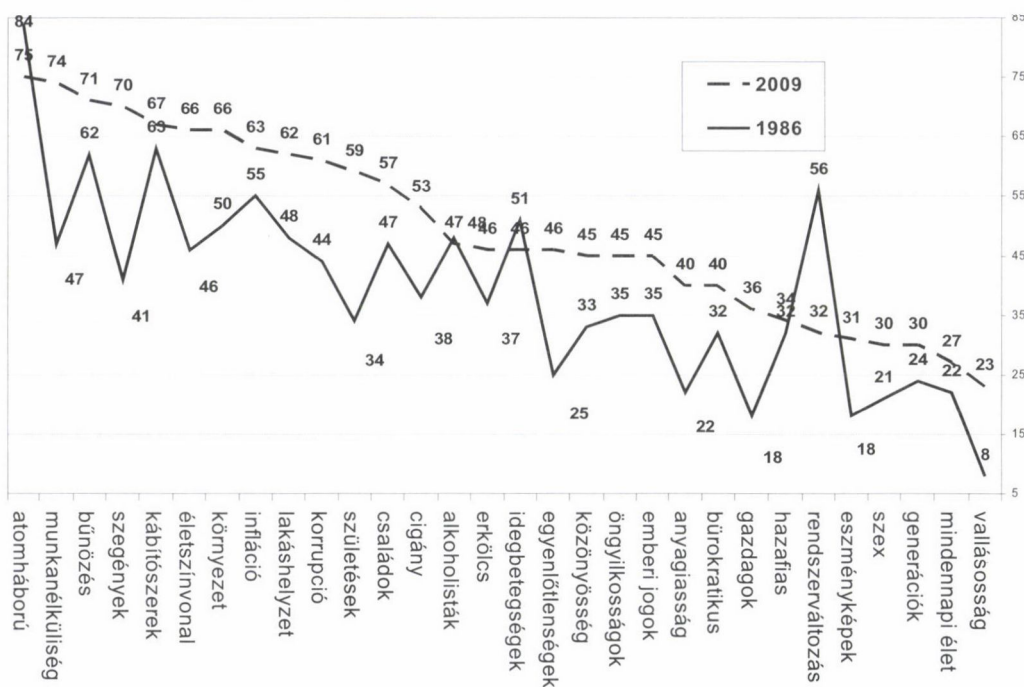
80-90 százaléka a jelzett módon minősíti; a többi problémát felük, héttizedük tartja nagyon vagy eléggé súlyosnak.

2009-ben az ország felnőtt lakosságának héttizede az atomháború mellett, azzal közel azonos arányban a munkanélküliséget, a bűnözés, a szegények számának növekedését nagyon súlyos gondnak tartja. Alig valamivel kevesebben – hattizedük – a kábítószeres elterjedésről, az életszínvonal csökkenéséről, a környezet szennyezéséről, az inflációról, a pénz, a lakáshelyzet romlásáról, a megvesztegetések, a korrupció terjedéséről, a születések számának csökkenéséről és a családok felbomlásáról vélekedik így. Felük-negyttizedük nagyon súlyosnak látja a cigánysággal, az alkoholizmussal, az emberek közötti egyenlőtlenességekkel, az erkölcs állapotával, a mentális betegségekkel, a közönyösséggel, az emberi jogokkal, az öngyilkossággal, az anyagiassággal, a bürokráciával és a gazdagok számának növekedésével összefüggő bajokat. Két-háromtizedük számára súlyos gondot jelent(ene) a hazafias érzés csökkenése a rendszerváltozás, új egypártrendszer kialakulása, az eszményképek hiánya, a szex, a pornográfia elterjedése, a fiatalok és az idősek közötti ellentétek fokozódása, a mindennapi élet tempójának fokozódása és a vallásosság csökkenése (4. ábra).

4. ábra

Problémák súlyossága 1986–2009

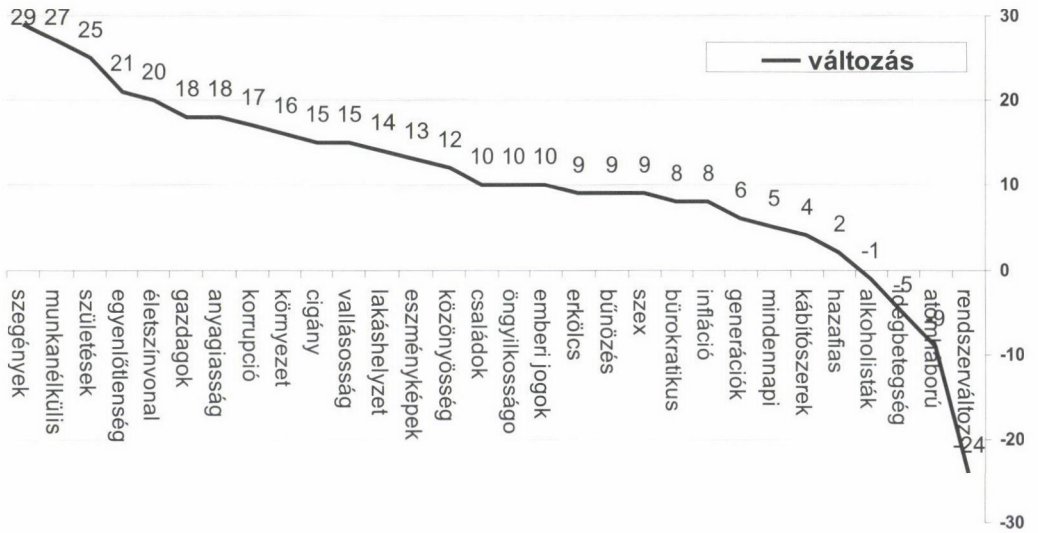
(a 2009-es sorrend alapján a „nagyon súlyos” válaszok százaléka)

Miként a problémák valószínűségének megítélésében, társadalmi következményük értékelésében is komoly változások történtek a nyolcvanas évek közepéhez képest. Néhány problémától eltekintve legalább tíz százalékkal nagyobb azok aránya, akik a mára kialakult közállapotokat nagyon súlyosnak látják (5. ábra). A változás mértéke azokban az esetekben a legnagyobb, amelyek az életkörülmények állapotával vannak közvetlen összefüggésben: szegénység, munkanélküliség, egyenlőtlenségek, életszínvonal, anyagiasság, vagy amelyek ezeknek lehetséges következményei (népesedés) vagy eredői (korrupció, gazdagok száma).

5. ábra

Problémák súlyossága – az 1986 és 2009 között bekövetkezett változás mértékének sorrendje alapján (a 2009-es sorrend alapján a „nagyon súlyos” válaszok százaléka)

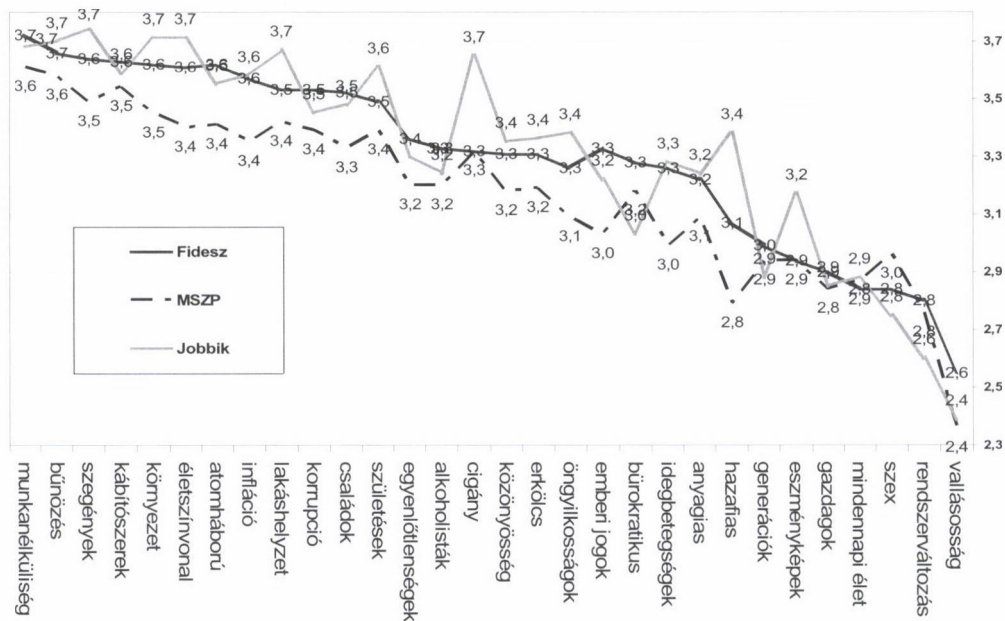
Egyetlen ellentétes, de igen markáns változást a rendszerváltás megítélése mutat. 1986-ban az emberek alig egytizede (7 százalék) tartotta nagyon vagy eléggé valószínűnek, hogy 2000-re ilyen történjen, és nyolctizede (78 százalék) gondolta azt, hogy nagyon, vagy eléggé súlyos lenne. 2009-ben az emberek négytizede (41 százalék) vélekedik úgy, hogy egy rendszerváltás, új egypártrendszer kialakulása nagyon vagy eléggé valószínű a következő 10-15 évben, és hattizede (58 százalék) tartaná ezt nagyon vagy eléggé súlyos társadalmi problémának.

A két időpont között a problémák súlyossági rangsora is megváltozott. Ha eltekintünk az atomháborútól, mely mindkét időpontban az első helyen áll, 1986-ban a további kilenc: kábítószer, bűnözés, rendszerváltás, infláció, idegbetegségek, környezet, lakáshelyzet, alkoholizmus, munkanélküliség. 2009-ben pedig: munkanélküliség, bűnözés, szegénység, kábítószer, környezet, életszínvonal, infláció, lakáshelyzet és korrupció. 1986-ban tehát – némi leegyszerűsítéssel – a devianciák, 2009-ben pedig a szociális problémák léte vagy lehetősége zaklatja leginkább a társadalmat.

A pártpreferenciák ez esetben is működnek (6. ábra). A szocialista szavazók tendenciósan a bajokat nem tartják olyan súlyosnak, mint a Fidesz, és kiváltképp a Jobbik szavazói. Természetesen azt is látni kell, hogy a két nagy párt értékelési rangsora nagy hasonlóságot mutat, a jobbikos szavazók pedig esetenként „kilengenek”. A problémák szinte megegyeznek azokkal, amelyek jelenlétét is markánsabban érzélik: a születések számának csökkenése, a cigányság számának növekedése, a hazafias érzés csökkenése és az eszményképek hiánya.

6. ábra

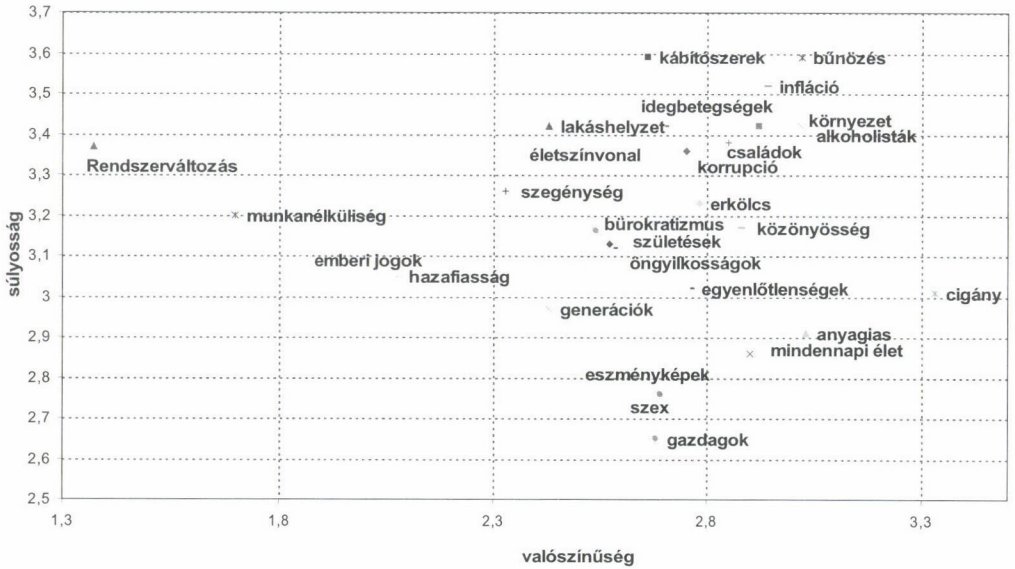
Problémák bekövetkezésének súlyossága pártpreferenciák szerint, 2009
(átlag alapján; 1=egyáltalán nem súlyos, 4=nagyon súlyos)

A közhangulat radikális változását – a közérzet egyre zaklatottabb állapotát – mi sem mutatja jobban, mint az, hogy az emberek a vizsgált problémákat egyre valószínűbbnek és egyúttal egyre súlyosabbnak tartják, mint a rendszerváltás előtti években. A vélemények alapján számított átlagok kétdimenziós térben történő elhelyezkedése jól mutatja ezt (7. és 8. ábra).

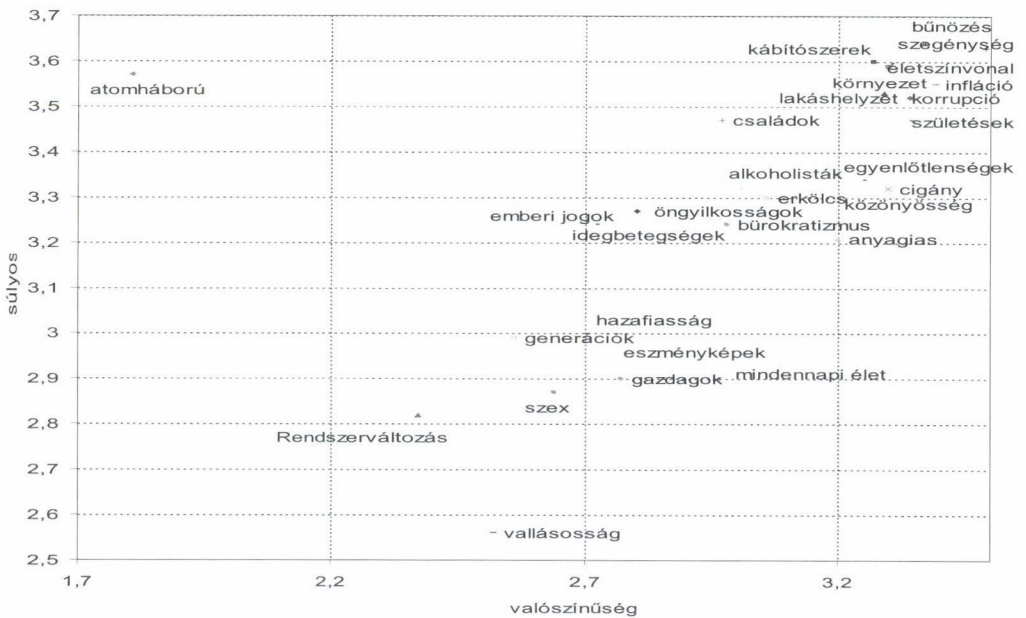
7. ábra

Problémák bekövetkezésének valószínűsége és súlyossága 1986-ban
(átlag alapján; 1=egyáltalán nem valószínű/súlyos, 4=nagyon valószínű/súlyos)

8. ábra

Problémák bekövetkezésének valószínűsége és súlyossága 2009-ben
(átlag alapján; 1=egyáltalán nem valószínű/súlyos, 4=nagyon valószínű/súlyos)

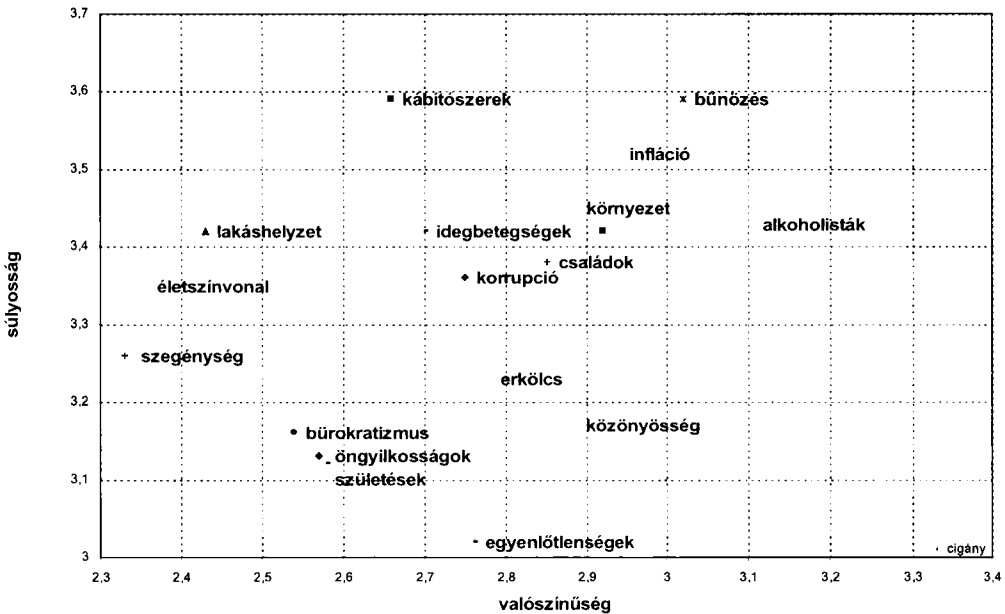

1986-ban a harminc probléma közül mindössze hét olyan volt, amit elég valószínűnek és egyúttal elég súlyosnak gondoltak az emberek. (A számított átlagok mindkét dimenzióban minimum 3,0 értéket mutatnak.) Ezek a cigányság, a közönyösség, a családok felbomlása, a környezet károsodása, az alkoholizmus, az infláció és a bűnözés.

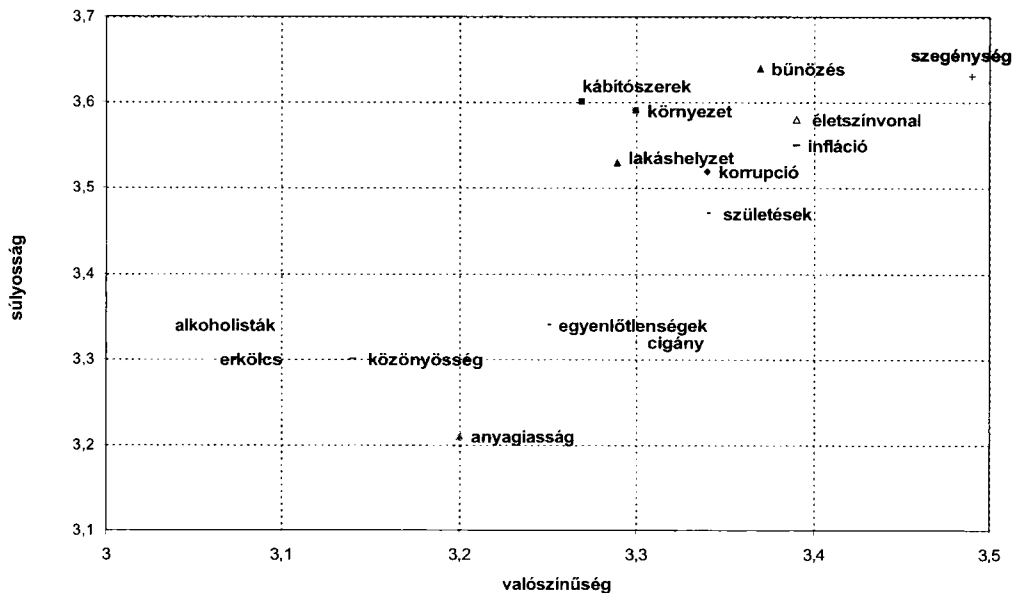
2009-ben a problémák fele ebbe a csoportba került, s közülük a szegénység, a bűnözés, az életszínvonal romlása, az infláció, a korrupció és a születések számának csökkenése a nagyon súlyos és valószínű bajok közé lett sorolva. Mindez azt mutatja, hogy ma több dolog miatt és jobban aggódnak az emberek, mint a nyolcvanas évek közepén, és létüket is veszélyeztetettebbnek tartják a társadalmi együttélés alapvető normáit sértő, vagy azok működését akadályozó problémák által (9. és 10. ábra).

9. ábra

Problémák bekövetkezésének valószínűsége és súlyossága 1986-ban – szűkített változat (átlag alapján; 1=egyáltalán nem valószínű/súlyos, 4=nagyon valószínű/súlyos)

10. ábra
 Problémák bekövetkezésének valószínűsége és súlyossága 2009-ben – szűkített változat
 (átlag alapján; 1=egyáltalán nem valószínű/súlyos, 4=nagyon valószínű/súlyos)

Sterk Péter

AZ ALMA ÉS A KÖRTE. INFORMÁCIÓGYŰJTÉS, ADATFELVÉTEL – EGYKOR ÉS MOST

BEVEZETÉS

A következőkben szó lesz a TK hőskorszakáról, az 1970-es évekről, napjaink piackutatásáról, méghozzá az empirikus társadalomkutatási, információgyűjtési, adatfelvételi sajátosságainak, különbözőségeinek és változásainak a szemszögéből – egy előadás¹ időkorlátai között.

A két időszak nagyon különbözik egymástól. Nem csupán a módszertani eszköztár, a rendelkezésre álló informatikai háttér és technikai fejlettség változott hatalmasat, hanem a társadalmi berendezkedés is, hiszen a két vizsgált időszakot a rendszerváltás is elválasztotta egymástól. Ez gyökeresen eltérő feltételeket, mozgásteret, meghatározottságokat jelent.² Olyan, mint amikor az almát és a körtét hasonlítjuk össze. Mindkettő gyümölcs, de mégis nagyon különbözőek.

A HÁTTÉR – AKKOR ÉS MOST

Mit jelentett a TK megalakulása, két évtizedes léte a hazai empirikus társadalomkutatás fejlődésének? Hogyan lett része a TK-s elméleti és praktikus ismeretanyag a rendszerváltás után, a piacgazdaság körülményei között létrejövő piackutatásnak?

A TK-ban elsősorban tömegkommunikációs kutatások (ma azt mondjuk, hogy médiakutatások) és politikai közvélemény-kutatások folytak. A két fő kutatási terület farvizén, vagy éppen mellette, sok más érdekes kutatástípus is folyt (pl. szociálpszichológiai, életmód-, ismeretszint-, érték-, ifjúságkutatások). Ami szinte egyáltalán nem volt, az a piackutatás. Ha megnézzük, hogy a TK több mint 20 éves működése alatt összegyűlt ismeret- és tudásanyag szervezett formában hol hasznosult legjobban, akkor azt találjuk, hogy két területen. Ezek közül az egyik a tudományos kutatás, míg a másik – kissé paradox módon – a piackutatás lett. A TK 1991-ben hivatalosan jogutód nélkül szűnt meg, mégis azt gondolom, hogy tudományos „jogutódnak” az MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoportját lehet tekinteni. Ha az említett ismeret- és tudásanyagot gyakorlati vagy éppen gazdasági hasznosulás szempontjából vizsgálom akkor – a közvélemény-kutatás, a médiakutatás, az empirikus társadalomkutatás módszertana és a mindezek mögött folyamatosan ott levő adatfelvétel módszertana kapcsán – egyértelműen a piackutatás a „jogutód”, amely jelenleg évi 17 milliárd forintos iparág.

A tudást, ismereteket, és egy kicsit a TK szellemét egyénileg természetesen minden volt TK-s magával vitte és hasznosította, akár a felsőoktatásban, akár a médiában vagy bármely más területen helyezkedett el.

Akkor

A TK a maga idejében, az adott geopolitikai helyzetben kiemelkedett az empirikus társadalomkutatás módszertanát és gyakorlatát illetően is a volt szocialista országok hasonló kutatóintézetei közül. Az, hogy ez az intézet létrejöhetett, majd több mint két évtizeden keresztül működött, sok tényező egyidejű, szerencsés egybeesésének volt köszönhető. Mindez elválaszthatatlan Szecskő Tamás nevével, akinek az intézet létrehozásában és életben tartásában elvülhetetlen érdemei voltak. Szecskő nélkül nem jött volna létre Magyarországon a modern tömegkommunikációs és közvélemény-kutatás. Tehetséges társadalomkutató generációk nőttek fel a TK-ban, akiknek az akkori körülmények között az intézet kivételes kutatási feltételeket biztosított. Lelkes, érdeklődő és értelmes fiatalokban pedig nem volt hiány, hiszen empirikus szociológiával foglalkozni a 70-es években nagyon csábító dolog volt. Az intézeti légkör mentes volt a korra jellemző merev, ideológus kötöttségektől. Szecskő – aki eredetileg gazdasági újságíró volt – bravúrosan egyensúlyozott a politika és a tudomány között úgy, hogy a politikusok számára tudományos szakértő, a tudomány vezetői számára politikai befolyással bíró lobbista szerepét játszotta, figyelemre méltó tehetséggel. A két erőter határmezsgyéjére pozícionálva a TK-nak egyfajta immunitást és mindenképpen jó munkafeltételeket biztosított.

1. kép

Szecskő Tamás és néhány kérdező a Rádió Pap-szigeti csónakházában

Miután az empirikus szociológia, de különösen a közvélemény- és tömegkommunikációs kutatások Magyarországon újdonságnak számítottak – ha eltekintünk a háború utáni koalíciós idők sajnálatosan rövid életű Magyar Közvélemény-kutató Intézetétől – lehetőség volt a kísérletezésre, a kutatói kíváncsiság kielégítésére. Máshol elérhetetlen nyugati módszertani tanulmányok sora jelent meg a *TK módszertan* és a *Műhely* sorozatokban, majd később ugyanitt a TK-sok is bizonyosságát adták kiváló felkészültségüknek, saját tanulmányok publikálásával. A TK-s kutatókat nem nyomasztotta az a teher sem, amit a kutatások finanszírozásának előteremtése jelent, és amivel napjaink tudományos kutatói nap, mint nap szembesülnek. Nem lévén piacgazdaság, nem volt piaci teljesítménykényszer sem. A munka mai szemmel nézve sok szempontból manufakturális volt – ennek minden pozitívumával.

Most

A TK-hoz hasonló profilú, súlyú és színvonalú empirikus társadalomtudományi intézet nincs Magyarországon 1991 óta. Az intézetet ekkor szüntették meg, és ezekben az években sok TK/MKI-s dolgozó próbált szerencsét az induló magyar piackutatásban. Nagyon gyorsan kiderült, hogy a korábbi piackutatókkal (OPI, Koopint, Kereskedelmi Kutató stb.) szemben komoly tudáselőnyben voltak kutatói felkészültség és módszertani ismeretek tekintetében. Ezek voltak az évek, amikor a hazai piackutatás bizonyos elvárásokat, színvonalat elfogadtatott a megrendelői oldallal. Az akkor lefektetett alapok sok szempontból magasra emelték a mércét, ezek hatása a mai napig is érezhető. Talán ennek is betudható, hogy a magyar piackutatás szakmai, módszertani téren nagyon erős, a világ élvonalához tartozik. A mai magyar piackutatás meghatározó vállalataiban sok volt TK-st találunk, akik intézetvezetőként vagy megbecsült, vezető munkatársként dolgoznak.

A piackutatásban a kulcsszó a versenyképesség. Az erős verseny miatt mindenki permanens fejlődési kényszerben van. A nagy piackutató vállalatok gyorsan alkalmazkodik a műszaki, informatikai fejlesztések eredményeire és a nemzetközi kutatás-módszertani újdonságokat (ebben a multinacionális hálózathoz tartozó cégek nagy előnyben vannak, hiszen ott van elegendő forrás módszertani alapkutatások elvégzésére).

Iparszerű termelés folyik, amelynek néhány meghatározó vonása – a teljesség igénye nélkül – a következő:

- A csapatmunka nagyon fontos, kevés a sztár, a back-office-ban is profi szakemberek dolgoznak.

- Miután a megrendeléstől az output átadásáig tartó idő is a verseny összetevője, ezért a piackutató vállalatoknál folyamatosan napirenden van a munkafolyamatok racionalizálása. Ebből fakadóan a specializálódott tudások felértékelődtek.

- A módszertani fejlesztéseknek, újdonságoknak (ezt kutatási termékfejlesztésnek nevezik) szinte egyáltalán nincs szakmai nyilvánossága, hiszen ez az egyik legfontosabb versenyszempont. A piackutatók rendszeresen kutatják a saját piacukat is és gyűjtik azokat az ismereteket, amelyek egymás módszertani novumairól szólnak.

- Jelentős különbségeket találunk a kutatási jelentések tekintetében is. Amíg a tudományos kutatások tanulmányai többnyire leíró jellegűek, ahol a kutató törekszik a neutralitásra, a befolyásolásmenetségre, addig a piackutatási jelentések értékét nagyban növeli

a „tanácsadás” jellegű értékelés, a megoldási javaslatok vagy értelmezési alternatívák gyakorlati teendőkként történő leírása.

– A nagy piackutató intézetek belső hierarchiájában a klasszikus értelemben vett kutató kb. azonos megítélés alá esik, mint a jó sales menedzser. A presztízs (és jövedelmi) csúcson a két tudásképeség kombinációját felmutató kutató-key account (magas szintű ügyfélkapcsolati) menedzserek vannak.

– A tudásverseny az üzleti verseny része. Miután az egyetemek, főiskolák nem a szükséges gyakorlati tudással bocsátják ki a fiatalokat, ezért a versenyelőnyhöz szükséges új tudásokat szervezett tanfolyamokon kötelező elsajátítani.

– A költséghatékony működés színvonala is jól leírja egy-egy piackutató intézet versenyképességét. A rendszer szigorú törvényszerűségei nem tűnnek meg teljesítmény nélküli munkavállalókat, „örök ígéreteket”.

– Minden munkatárs teljesítménykényszer alatt dolgozik, a dolgozók fő motivációja a pénzkeresés, illetve multinacionális cégszektórnál a nemzetközi menedzser karrier.

INFORMÁCIÓGYŰJTÉS, ADATFELVÉTEL AKKOR ÉS MOST

Akkor

A TK kérdezői a 70-es években főállású belső munkatársakként dolgoztak. Ez a munkakör az akkori Magyarországon kuriózumnak számított, ilyen másutt nem volt. A TK Kérdezői osztályán 20–25 kérdezőbiztos dolgozott egy osztályvezető irányításával. A kérdező munkakör vonzó volt, hiszen a munka érdekesnek számított. Embereket kellett felkeresni a lakásukon, az egész ország területén, és egy kérdőív segítségével megkérdezni őket.

2. kép

„Van itthon valaki?” A lerázhatatlan kérdező (Farkas Erzsébet)

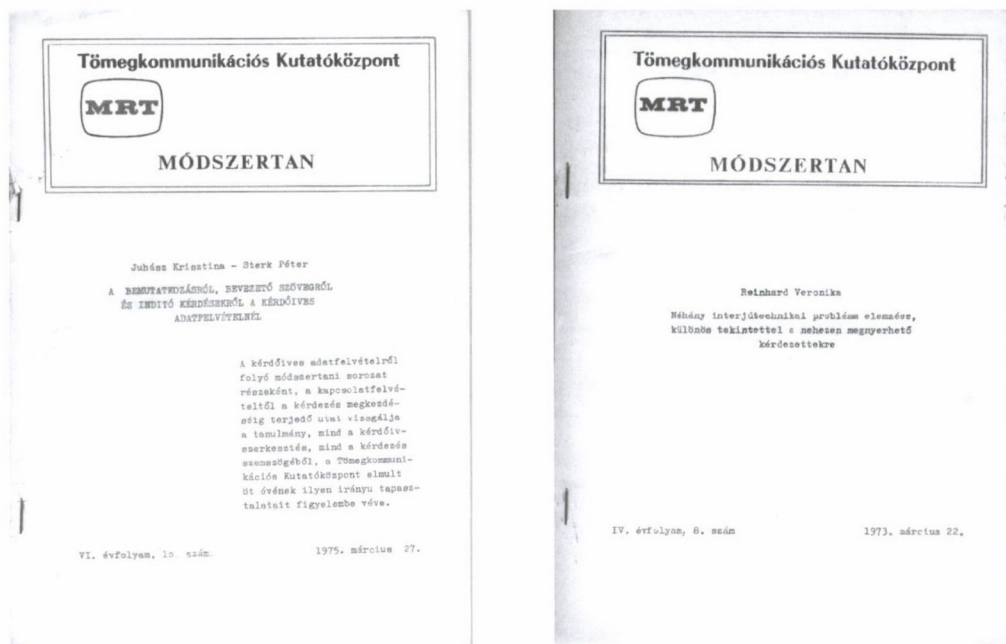
A kérdezőbiztosok egy korosztályhoz tartoztak, a húszas éveikben jártak. A munkaidő kötetlen volt, sok utazással járt. A jelentkezőkben általában erős érdeklődés volt a társadalmi folyamatok megismerése, a társadalom működése iránt. Ne felejtjük el, nem sokkal korábban a szociológia még burzsoá áltudomány volt. A minőséget a nagyon erős felvételi szűrés biztosította. Komoly tanfolyam, pszichológiai alkalmassági teszt és vizsga előzte meg a próbaidős felvételt.

A munkamorált főként a belülről fakadó érdeklődés határozta meg. Így nagyon gyorsan összegyűlt egy olyan tapasztalati tudásbázis, amely mai szemmel is igen kiváló adatfelvétel-módszertani tanulmányok formájában tárgyiasult.

A Kérdező osztályon a 70-es évek elejétől éveken keresztül működött egy szakmai műhely. A részvétel önkéntes volt. Készült egy témajegyzék, amely lefedte az adatfelvétel minden munkafázisát attól kezdve, hogy hogyan kell a kérdezőbiztosnak bemutatkozni, bejutni a kérdezett személy lakásába, egészen addig, hogy a kérdező munkáját hogyan lehet ellenőrizni. A műhely tagjai vállalták, hogy kidolgoznak egy-egy témát, és az elkészült anyagokat közösen megvitták. Ami átment a műhely szűrőjén, az megjelent a TK Módszertan sorozatában.

3. kép

Két szám a Módszertan sorozatból

Ennek a munkának a csúcspontját jelentette a Kérdezők Kézikönyve.³ Ilyen összefoglaló igényű, de kifejezetten a használhatóságra optimalizált, magyar nyelvű adatfelvétel-módszertani kézikönyv addig még nem készült. Az 1974-ig leginkább használt, *A szoci-*

ológiai felvétel módszerei című könyv⁴ olyan válogatáskötet volt, amely a külföldi – elsősorban az egyesült államokbeli – szakirodalmat gyűjtötte össze. A Kérdezők Kézikönyve mindezekén túl már a hazai adatfelvételi tapasztalatokat is tartalmazta. E kis kézikönyv mutációi túléltek a TK-t, utolsó, átdolgozott kiadása 2005-ben jelent meg a Piackutatók Magyarországi Szövetsége kiadásában (Mácsai Tamás szerkesztésében). A kérdezők kiépzésének nagyon sok piackutató intézetben jelenleg is ez az alapja.

A 70-es évek elején a kutatók és a kérdezők szoros munkakapcsolatban dolgoztak egymással. A kutatóknak eleinte kevesebb tereptapasztalatuk volt még, ezért maguk is kérdeztek a saját kutatásaikban. Az adatok feldolgozása előtt fontosnak gondolták megismerni, hogy kérdőívük hogyan működik a terepen. Fontos információnak tekintették, hogy a válaszok milyen interjúszituációs helyzetben születtek. Ennek megismerése csak a kérdezők szubjektív észlelése alapján volt lehetséges. Ezért közösen létrehoztak egy jelrendszert (úgynevezett egyezményes jelek), amelyet a kérdezők a kérdőívben alkalmaztak, regisztrálva, hogy például a kérdezett melyik kérdésnél nevetett, vált dühössé vagy éppen elutasítóvá. A próbakérdéseket rendszeres beszámolók követték, amelyek kitértek a kérdések érthetőségére, nyelvezetére, a kérdésblokkok egymásutániségének logikájára, a kérdezettek figyelmének lanygulására a kérdőív egyes részein. A kérdezők magukat a kutatási folyamat alkotó résztvevőjének tekintették, és ilyen attitűddel dolgoztak. Ha megnézzük ezeknek a korai kérdőíveknek a nyelvezetét, a kérdések megfogalmazását, érezhető az a törekvés, hogy érthető és egyértelmű legyen. A későbbiekben, talán a munka mennyiségének növekedésével, talán a specializáció elindulásával a kutatók már nem fordítottak erre elegendő figyelmet, és megjelent egyfajta pontosságra és tömörségre törekvő metanyelv, ami nem nagyon volt figyelemmel arra, hogy a reprezentatív minta 90 százalékának nem volt felsőfokú iskolai végzettsége. A 70-es évek közepétől egyre gyakrabban érkezett a kutatók részéről olyan igény, hogy a kutatási teambe bevonjanak egy-egy tapasztalt kérdezőt, aki a kérdőíveket „kérdézhetőségi” és formállogikai szempontból is lektorálta, de szervezési, technikai dolgokat is intézett. Ők lettek a kutatásszervezők.

A TK-ban 1975-ben alakult meg az Módszertani-adatfelvételi kutatócsoport (MA-KUCS). Ha mai szemmel áttekintjük a csoport feladatait, akkor ismét rácsodálkozhatunk, hogy a TK ezen a téren is megelőzte a korát. Itt ugyanis olyan komplex háttérmunka folyt, amely magában foglalta a reprezentatív minták készítését, a kutatás-szervezés optimalizálását, a kérdőívek formai és tartalmi standardizálását, a kódolás racionalizálását és végül a külső kérdezőket is foglalkoztató országos kérdezőbiztosi hálózat működésének megtervezését. Mindezek a funkciók, ez a munkaszervezési modell található ma meg a legtöbb nemzetközi piackutató vállalat Operations osztályán (kiegészülve az adatfeldolgozással és informatikával).

De visszatérve a kezdeti évekre, az adatfelvételi munka a kérdezőknek sok érdekeséget hordozott. Úttörők voltak a survey módszertan adatfelvételi oldalának gyakorlatba való átültetésében. A munka érdekes és hasznos „mellékterméke” volt testközelből megismerni, hogy valójában hogyan élnek az emberek a 70-es évek Magyarországon. Ha szabad ismét egy szubjektív megjegyzést tenni, én nagyon hálás vagyok a sorsnak, hogy három évig kérdezőként dolgozhattam, ezek alatt az évek alatt többet tudtam meg a magyar társadalomról, mint az addigi életemben, és ezek a tapasztalatok a mai napig is felidéződnek bennem.

4. kép

Valahol Tolnában, egy cigánytelepen várom az interjúalanyt (1972)

Miután a kérdezőknek ez az első-második garnitúrája a konkrét feladathoz túlképzett volt, jelentős részük 2-3 év után már valami többre vágyott. A továbblépésre a TK-n belül is volt lehetőség, a tehetségesek kutatóként folytathatták munkájukat. Sokan voltak, akik az élet más területén lettek sikeresek, egyetemi oktatóként, kutatóként, rádiós-tévé szerkesztőként, vezetőként, vagy éppen íróként, költőként.

5. kép

A fiatalon elhunyt kiváló író, műfordító, drámaíró Békés Pál (jobbra) kérdés előtt egy faluban (Mácsai Tamással)

A hetvenes évek végétől a TK feladatai növekedtek, erősödött a specializáció, nagyobb lett az intézeti létszám. Ez megmutatkozott az adatfelvételi igényekben is. A korábban 20-25 fős belső kérdezőcsapat már nem volt képes ezt kielégíteni, ezért egy másik modellre

kellett átállni, és külsős kérdezőket kezdtünk szervezni. 1980-ban a TK-ban a 20 belső mellett már 21 külsős kérdező dolgozott. A belső kérdezők közül a legjobbak ekkor első-sorban szervezőként (instruktorként) dolgoztak, ők szervezték, képezték és foglalkoztatták a külső kérdezőbiztosokat. Ebben az évben 18 000 interjú készült el.

Most

Milyen a jelenlegi helyzet az adatfelvétel területén? Először vessünk egy pillantást Európára. A vállalatok információigénye évről évre növekszik. A hagyományos információgyűjtési módszerek már nem képesek elegendő információval etetni a rendszert, ezért új és újabb adatgyűjtési módszertanok megjelenésének lehettünk tanúi (és alkalmazói).

A klasszikus személyes megkérdezéses módszer – főként a hagyományos kérdőív–toll (PAPI – Paper and pencil) – visszaszorulása évtizedek óta tart. Kiterjedt országos kérdezőbiztos hálózatokat fenntartani jelentős költséget jelentett, de emellett az adatfelvétel ilyen módja az igényekhez képest többnyire lassú volt. A vállalatoknak nem volt egy hónapjuk arra, hogy várjanak egy információra.

Európában már a 80-as években megjelent a CATI (Computer-assisted telephone interviewing), a telefonon keresztül történő, számítógéppel támogatott megkérdezés. Ennek két alapfeltétele volt: a megfelelő telefonpenetráció és a komputerezált telefonközpont megjelenése, CATI szoftverekkel. Ez az adatfelvételi mód sok előnnyel jár. Nem kell kérdőíveket nyomtatni, a mintavételnél elmarad a sajnálatosan gyakran torzító emberi tényező. Lehetetlenné válik a legneuralgikusabb adathamisítás, a kérdező részéről történő részleges vagy teljes önkitöltés. Megszűnik az adatrögzítés idő- és költségigényes munkafázisa, hiszen a call centerben ülő kérdezők (operátorok) a válaszokat rögtön elektronikus formában, számítógépbe rögzítik is. Nincs utazási idő (és költség), és az utolsó interjú utolsó kérdése után azonnal rendelkezésre áll az adatfájl. Ez a sok előny kárpótolt azért a hátrányért, amit a személyes kontaktus hiánya és a kérdezési idő korlátozottsága (maximum 15-20 perc) jelent.

Ezekben az években a nagyobb teljesítményű személyi számítógépek és a nagy kapacitású adatbázis-kezelő szoftverek megjelenése lehetővé tette, hogy – alapvetően a drága kérdezőmunka kiváltására – hatalmas (több százezres), sok szempont szerint szegmentálható ún. acces paneleket is szervezzenek (eleinte postai, később online megkérdezéssel). Ez az adatgyűjtési mód Magyarországon soha sem terjedt el igazán.

A kisméretű, hordozható számítógépek árának csökkenésével, a 90-es évek elejétől kezdődően egyre inkább hódítani kezdett a CAPI (Computer-assisted personal interviewing), a laptopos megkérdezés. Ez orvosolta a CATI személytelenségéből fakadó hátrányait, de szinte minden másban biztosította a telefonos megkérdezés előnyeit. Az internet elterjedésével a laptopokról az adatátvitel online történik mindkét irányban, és ma már beépített GPS segítségével a kérdezők útvonala és az interjúalanynál előtörtént időtartam is kontrollálható.

Az internethasználat tömegessé válásával együtt érkezett az online megkérdezés. Ez a CAWI (Computer Aided Web Interviewing). Ennek is hátránya a személyes kontaktus hiánya, viszont a többi tényezőt tekintve egyesíti a telefonos és a laptopos megkérdezések

előnyeit. Az egyes országokban – internet-ellátottságtól függően – egyre nagyobb arányt képvisel az adatfelvételeken belül.

Az új adatfelvételi módszertanok megjelenése láthatóan együtt járt a technikai, informatikai fejlődéssel, azt is lehet mondani, hogy a kutatás alkalmazta az új technológiai eszközöket és lehetőségeket. De emellett volt egy tartalmi oka is az új módszertanok elterjedésének. Az információigény növekedésével egyre gyakoribbá váltak a különböző tematikájú felmérések, és a válaszadói hajlandóság egyre jobban csökkent. Ezt a negatív tendenciát csak fokozta a kérértlen reklámmal bombázó direct marketing és az agresszív direct sales elterjedése.

Mindezek hatására az elmúlt években összességében már csökkent a primer információgyűjtés. Két új szekunder adatkinyerési technika értékeltődött fel: az adatbányászat és az adatfúziós technikák. Amíg az elsővel a már meglévő hatalmas adatbázisok újrafeldolgozása során jutnak új összefüggéseket, addig az adatfúzió egy vagy több adatbázis nagy pontosságú összekapcsolására, illetve adathelyettesítésre szolgál.

A leírt folyamatok Magyarországon is végbementek – hol gyorsan követve a nyugat-európai trendeket, hol megkésve.

Saját CATI call centre Magyarországon csak nagyon kevés piacutató vállalatnak van, mivel a létesítési költségek magasak. A telefonos megkérdezéssel folyó munkákat általában erre specializált telemarketing vállalatokkal végeztetik el.

A CAPI hazai elterjedése a 2000-es évek első felében kezdődött.⁵ Ma már sok piacutató vállalatnak van CAPI rendszere, de a laptopok száma és az alkalmazott szoftverek minősége szerint nagyon nagy a szórás. A több száz laptopot használó nagy kutatóintézetek a vidéki decentrumokkal és a lappal felszerelt kérdezőkkel általában online kapcsolatban állnak.

Mára a CAWI megkérdezés is megjelent minden piacutató vállalat eszköztárában. Itt is nagy különbségeket találhatunk a házilag barkácsolt és a nemzetközileg elfogadott kezelőszoftvereket alkalmazó vállalatok között, de az igazi, minőségi különbség az online panelek méretében és validitálási színvonalában található.

A 2008. évi Esomar iparági statisztika magyarországi adatai szerint a kvantitatív adatfelvételi módszerek egymáshoz viszonyított aránya a következőképpen alakult:

A. QUANTITATIVE RESEARCH	
Mail	6%
Telephone (CATI)	14%
Face-to-face (PAPI/CAPI)	49%
Online ad hoc	7%
Online traffic / audience measurement	14%
Other	10%
	100%

Az iparági statisztika csak összevont adatokat közöl a face-to-face PAPI/CAPI vonatkozásában, és nincs benne információ az egy év alatt elkészült interjúk számáról, valamint a felmérések adatfelvételének időtartam-változásairól sem. Ezért tájékoztatásul bemutatom a Szonda Ipsos 2008. évi megfelelő adatait. Ebben az évben a Szondában összesen 390 000 interjú készült. Ennek már csupán 16 százaléka készült hagyományos (PAPI) megkérdezéssel, és 30 százaléka laptop (CAPI) segítségével. Az interjúk 26 százaléka volt telefonos (CATI), míg online megkérdezéssel (CAWI) 24 százaléka készült.

Az adatfelvételek átfutási ideje is rendkívül lecsökkent, hiszen a piac nem akar várni az információkra. Amíg 1980-ban egy 1000 fős, országos, reprezentatív felmérés (omnibusz) adatfelvételi ideje átlagosan 25 naptári nap volt, addig 2008-ban egy 1500 fős, országos, reprezentatív, laptopos omnibusz felmérés 5 nap alatt készült el. Ekkor a Szonda laptopállománya 320 gép volt.

A magyar adatfelvételi piac becsült nagysága 2008-ban 2–2,5 milliárd Ft. Az országban körülbelül 3000 ember dolgozik kérdezőbiztosként. Jellemző, hogy a piackutató intézeteknek nincs kizárólagos (csak egy vállalatnak dolgozó) kérdezői hálózata. A nagy kutatóintézetek Operations (szervezési) osztályain, az adatfelvételi területen ma már csak szervezők, területi felelősök és ellenőrzési szakemberek dolgoznak.

A személyes megkérdezésben az intézetek és a kérdezők között kialakult egy válalkozói réteg, az úgynevezett instruktorok. Ők az adatfelvételi piac szolgáltatói oldalának meghatározó szereplői. Többnyire vállalkozó szellemű, korábbi kérdezők lesznek instruktorok. Egy-egy instruktornak 15–100 fő közötti kérdezői csapata van. Miután a kérdezőbiztos kapacitás iránt erős keresleti piac van (nehéz, rosszul fizetett munka), az instruktorok a vállalási árak (profit) maximalizálásában és a minőségi követelmények minimalizálásában érdekeltek. Általában csak azok a nagy piackutató intézetek képesek velük szemben a minőségi szempontjaik érvényesítésére, amelyek folyamatos, nagy mennyiségű munkát biztosítanak számukra.

A mai idők átlagos kérdezője ezt a munkát csak a pénzért végzi, minden érdeklődés vagy elhivatottság nélkül. Aki kérdezőnek jelentkezik, az általában megélhetési kényszerből teszi. Magas a fluktuáció. A jelentkezők harmada már az első munkánál kiesik. Akik maradnak, azok átlagosan 4–6 hónapig dolgoznak a rendszerben, nagyon ritka az, aki egy évnél tovább bírja. A korátlag eltolódott felfelé, sok nyugdíjas és munkanélküli próbálja ki ezt a munkát. A kiképző tanfolyamok folyamatos üzemben, egész évben zajlanak. Ezt általában a kutatóintézetek tartják. A munka elfogadható minőségét csak a szigorú ellenőrzésen alapuló pénzbüntetésekkel lehet elérni.

A VÁLASZADÓK AKKOR ÉS MOST

Akkor

A kérdőív másik oldalán a válaszadó van. A vizsgált két időszak a válaszadók készségességében, attitűdjében is jelentős változást mutat. Ezek közül mutatok be néhány jellegzetességet – ismét csak a teljesség igénye nélkül.

A 70-es években a válaszadók (szakmai zsargonban; a kérdezettek) sokkal szívélyesebbek, segítőkészebbek voltak, mint ma. Ennek nyilván több oka is van.

– Az országban a közvélemény-kutatás, mint fogalom ismeretlen volt. Ezért nem voltak vele szemben előítéletek sem. Legtöbbször megiszteltetésnek tekintették, hogy megkérdezték a véleményüket, a kérdezőket többnyire vendégként kezelték.

– A bűnözés sokkal kisebb mértékű volt, mint napjainkban. Az emberek nem féltek egy idegent beengedni a lakásukba, a hagyományos vendégszeretet is sokkal erősebb volt, mint ma.

– A TK-s kérdezőknek rádiós igazolványuk volt, a bemutatkozó szöveg is valahogyan így hangzott: „bizonyára már ön is hallott arról, hogy a Magyar Rádió és Televízió időről időre megkérdezi az emberek véleményét a műsorairól”. Ezeknek az intézményeknek magas társadalmi presztízse volt, ami sokban segítette a kérdezők munkáját.

– Mivel az a rendszer nem demokrácia, hanem egy (szelídebb fajta) diktatúra volt, hiányzott az emberekből a *citoyen* tudat és viselkedés. Aki kevésbé volt barátságos természetű, az is jobbnak gondolta, ha beengedi a „hivatalos fiatalembert” a lakásába, aki ugye vidéken egy Volgából szállt ki (a Magyar Rádió jóvoltából), dossziéval a kezében.

– Végül egy szám: a válaszmegtagadók aránya a 70-es évek végéig nem érte el az 5 százalékot.

Most

A válaszmegtagadók aránya mára eléri, sőt meghaladja a 20 százalékot.

– Napjainkban a válaszadókat nagyon nehéz elérni és rábírn arra, hogy időt szakítsanak egy kérdőív kitöltésére. A kérdezettek elzárkózók, nehéz szóra bírni őket. Ez egyébként világjelenség.

– Az embereket nem csak a piackutatók keresik sűrűn, hanem bombázzák őket kéretlen reklámüzenetekkel, direkt marketinggel és direkt sales-szel is, levélben, telefonon, Interneten, az utcán megállítva. Gyakran piackutatónak álcázzák magukat.

– A kérdezők az elmúlt tíz-tizenkét évben folyamatosan jelzik, hogy időnként, hullámokban, megnövekszik azok aránya, akik politikai okokból nem válaszolnak nekik. A kisértő kommentárokból kiderül, hogy ezek az emberek főleg a szélsőjobbhoz tartoznak. Megfigyelhető, hogy ezek a hullámok együtt mozognak a politika hiszterizálódásával.

– A bűnözéssel mint fenyegető jelenséggel való együttélés, a betörések számának növekedése a mindennapok részévé vált. Emiatt az emberek félnek, bezárkóznak, nagyon nehezen engednek be bárki idegent a lakásukba.

– A rendszerváltás után érezhetően megjelent a civil kurázsi. Ha valaki nem akar válaszolni, az már nem fél nemet mondani a kérdezőnek.

BEFEJEZÉSKÉPPEN

Miközben rendezgettem magamban a 40 évvel ezelőtti emlékeimet, és gondolatban ismét az ős-TK-ban voltam, gyakran az eszemben járt kedves barátom, kollegám, tanárom, Angelusz Róbert. Nemcsak azért, mert közeli, váratlan halála engem is nagyon megrázott,

hanem azért is, mert Robit mindig is kiemelten érdekelte az adatfelvétel és környéke. Nem sokkal a TK 40 konferencia után találkoztunk, és szokásához híven kifogyhatatlan volt kérdésekből, főképpen az új információgyűjtési technikák érdekelték. Sokan, sokféleképpen méltatták már Angelusz Róbert kivételes felkészültségét, munkásságát, kreativitását, szeretetreméltó személyiségét. Befejezésképpen hadd tegyem ehhez hozzá a magam kis történetét, így is tisztelegve emlékének.

Valamikor a hetvenes évek elején Robi az egyik kutatója volt egy érdekes témának. A lakosság tárgyi tudását, ismeretszintjét kívánták felmérni egy kérdőív segítségével. A kérdőívet nehezen lehetett kérdezni, hiszen az emberek jelentős részét szembesítettük azzal, hogy mi mindent nem tudnak. Robi eljött velünk, hogy a próbakérdőívet maga is lekérdezze éles körülmények között. Valahol a Tiszántúlon voltunk egy kis faluban, dél előtt szétosztottuk a felkeresendő címeteket, és mindenki ment a maga útjára, dolgozni. Este szokás szerint összeverődött a társaság a kocsmában, és beszélgettünk a kérdezési élményekről. Robit is megkérdeztük, aki csak mosolygott, majd a maga kedves stílusában az mondta: nekem egy idős nénit kellett megkérdezniem. Ültünk a konyhaasztal mellett, velem szemben a mosolygós, fejkendős nénike, és nekem egyszerűen nem volt szívem megkérdezni tőle, tudja-e, hogy hány bolygója van a naprendszernek.

JEGYZETEK

- ¹ A TK 40 konferencián 2009. október 2-án elhangzott előadás szerkesztett változata
- ² Ha szabad egy személyes vonatkozású megjegyzést is tenni, abba a szerencsés korosztályba tartozom, amely felnőttként dolgozott mindkét társadalmi rendszerben. A TK (MKI) munkatársa voltam 1972 és 1990 között, kérdezőbiztosként kezdve és igazgatóhelyettesként befejezve ezt az időszakot. Így módomban volt részt venni az első hazai professzionális adatfelvételi rendszer felépítésében, az ehhez kapcsolódó módszertan kidolgozásában és fejlesztésében. A rendszerváltás idején, 1990-ben egyik alapító vezetője lettem a Szonda Ipsos piacutató intézetnek, ahol azóta is dolgozom. Az adatfelvétel, információgyűjtés ugyan csak egyike lett az általam felügyelt területeknek, de mindenkor kiemelten figyeltem e terület fejlesztésére, modernizálására, úgy is, mint a vállalat versenyképességének egyik meghatározó tényezőjére.
- ³ Levendel Ádám, Reinhard Vera, Virág Attila: *Kérdezők kézikönyve – A szociológiai interjú alapismeretei*. MRT TK. Budapest, 1974
- ⁴ *A szociológiai felvétel módszerei*. (Szerk. Cseh-Szombathy László – Ferge Zsuzsa) Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1968. 430.
- ⁵ Korábban is voltak kísérletek palmtop jellegű, kisteljesítményű eszközökkel, de ezek korlátozott felhasználhatóságuk miatt nem terjedtek el.

Szekfü András

HOZ-E RADIKÁLIS VÁLTOZÁST AZ ÚJ MÉDIA?*

BEVEZETÉS

Elő tanulmányomat az új médiáról, egy szakirodalmi áttekintést 1980-ban publikáltam a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban. 1984-ben az akkori Kossuth Kiadónál megjelent kis kötetemben *Egy napunk 2001-ben* címmel megpróbáltam megjósolni, mi lesz 17 év múlva. A rendszerváltozást nem jósoltam meg, de a mobiltelefon, a többcélú internethasználatot, a sokcsatornás tévézést és videózást igen. Azóta is sokat gondolkoztam azon, hogy mennyire radikális változást hoz az új média az emberiség, vagy szűkebben az európaiak, a magyarok számára.

Az új médiáról olvasható diadaljelentések azt sugallják, hogy a népesség médiahasználati szokásai akár évente radikálisan megváltozhatnak. A hosszabb távú médiahasználati statisztikák azonban más képet mutatnak. Bár lehetnek gyors áttörések (különösen a fejlett, jómódú országokban), a tipikus időtáv még ott is inkább az évtized, mint az év, hogy bizonyos évszázados ritmusú meghatározottságokról most ne is beszéljünk.

MIT NEVEZÜNK ÚJ MÉDIÁNAK A JELEN TANULMÁNYBAN?

Egy olyan médiakinálatti és -használati együttest, melyet meghatároz a széles sávú internetkapcsolat (a széles sáv kritériuma, hogy élvezhető minőségű mozgóképet tud közvetíteni), a nagyfokú mobilitás, és a (jobb híján Webkettőnek nevezett) közösségi megközelítésmódok. Nyilván idetartozik még a HD nagyfelbontású videó terjedése a műhold, a kábel, a Blue-Ray és a házi videózás terén, a számítógépes online és offline játékok, és még sok más, ezeket kiegészítő jelenség. Kiemelhető még az eszközök méreteinek, súlyának és árának nagyfokú csökkenése is. (Azaz egyre inkább hordozhatók és egyre szélesebb vevőkörnek eladhatók ezek az eszközök.) Megjegyzendő ugyanakkor, hogy korántsem minden, az új média körébe tartozó szolgáltatás igényel széles sávú átvitelt: elég, ha az SMS-re vagy újabban a twitterre gondolunk.

Az új média kiinduló helyzetét azzal jellemezhetjük, hogy a nap 24 órájából csak az alvással eltöltött időre nem tart igényt valamilyen új médium. Egyébként éppen a méretcsökkenés és a mobilitás révén bárhova, bármikor, bármilyen típusú tartalom közvetíthető. (De: nem bármilyen költséggel és nem bármilyen minőséggel.) Az új média több területen versenyez a birtokon belül lévő konkurensokkal. Verseny folyik az időért és főleg a zsebekért, azaz a lakosság szabadon elkölthető jövedelméből kiharsható hányadért. Verseny folyik a „birtokon belüli” szabadidő kínálatával, legyen az média

jellegű („Nyerhet-e a széles sáv a sarki videókölcsonzóval szemben?”) vagy társasélet, sport, bármi.

A marketing tanulmányok a szélessávú átvitelre olyan fő keresleti szegmenseket jelölnek meg, mint a vállalati szférában az adatátvitel, video, videokonferencia. A tudomány és az oktatás területén a kutatási adatok továbbítása, a távoktatás. A lakosságnak videotelefont, online interaktív játékokat, új típusú interaktív tévéfikciókat kínálnak. Kínálják mindezt lassan 5-10 éve, de átütő elterjedésükről ma sem beszélhetünk. Miért? A műszaki feltételek tömeges megteremtése drágábbnak és lassabbnak bizonyult a vártnál. Ráadásul a szervezési (például szerzői jogi háttér) és értékesítési körülmények lemaradtak a technika mögött. A végberendezések felhasználói felületei barátságatlanok, a tizenévesek megtanulják, de már az eggyel idősebb generáció sem tud eligazodni rajtuk.

A mobil széles sáv kedves ötlet, megdobogtatja a technikamániás szíveket (az enyémet is), de mire használható a lakosság többsége számára? Videotelefon a focimeccsen? MMS fotók küldözgetése tucatjával? Amennyire jó és hasznos a széles sávú internetkapcsolat egy utazó üzletember vagy szakember notebookján, a kis képméret és az életszituációk korlátai behatárolják a lehetőségeket, amikor a mobiltelefonokra kerül a sor. (Egy régebbi eszközpáros példájával: a hordozható tévé máig kisebbségi médium maradt, szemben a hordozható rádióval, amiből tömegmédium lett. Nem pusztán az áruk különbsége miatt, hanem a használat eltérő korlátai miatt is: rádiózni majdnem mindenütt lehetett, tévézni leginkább a nappaliban, arra pedig ott van a családi nagyképernyős készülék.) Van azért kivétel a mobil széles sáv használatában: a fiatalság, a tizen- és huszonevesek. Számukra a játékok és klipek (jelentős része) kicsiben is jó, őket a szituáció sem korlátozza annyira, mint az idősebbeket.

SZÉTESŐBEN A (RÉGI) MASS MEDIA?

„A széles sáv meggyilkolta a műsorigazgatót” – szól a divatos mondás, arra utalva, hogy a tévénezők ezentúl bármit, bármikor letölthetnek. A szerkesztett műsorú tévécsatornákat – úgymond – kiszorítják az adatbázisok, például a YouTube. Mindenki magának állít össze olyan műsort, amelyet legjobban szeret. Magának? Persze, de azért leginkább annak alapján, amit a többiek döntései súgnak neki. Az amazon.com könyvajánló-könyvvásárlói modellje teljes magától értetődőséggel épült bele a YouTube jellegű videoodalak használati rutinjába.

Az előfizetéses csatornákat a VOD (video on demand, videó megrendelésre) szolgáltatások fenyegetik. Az ígéret csábító: csak azért kell fizetni, amit meg is nézünk („a tartalom felszabadítása a műsorszerkesztők uralma alól”). A „lekérés, letöltés” elve fenyegeti a reklámból finanszírozott tévémodellt is: ki fogja lekérni a reklámokat?

Más jelek azonban a mass media hagyományos(abb) formáinak szívósságára, túlélőképességére mutatnak. Bár a tematikus csatornák száma messze meghaladja a szerkesztett műsorú csatornák számát, az összesített nézettségben még mindig az utóbbiak vezetnek. A szerkesztett tartalom vonzza az átlagembert, aki szereti ha kiszolgálják, nem akar ő dolgozni a műsorösszeállításal. Nem véletlen hívják az átlagnézőt gyakran „couch potato”-nak, aki mint egy krumpli megül a nappaliban. A mindenkinek azonos, kiszámítható időben sugárzott hírek vonzereje is jelentős, bár ezen a területen az internetes por-

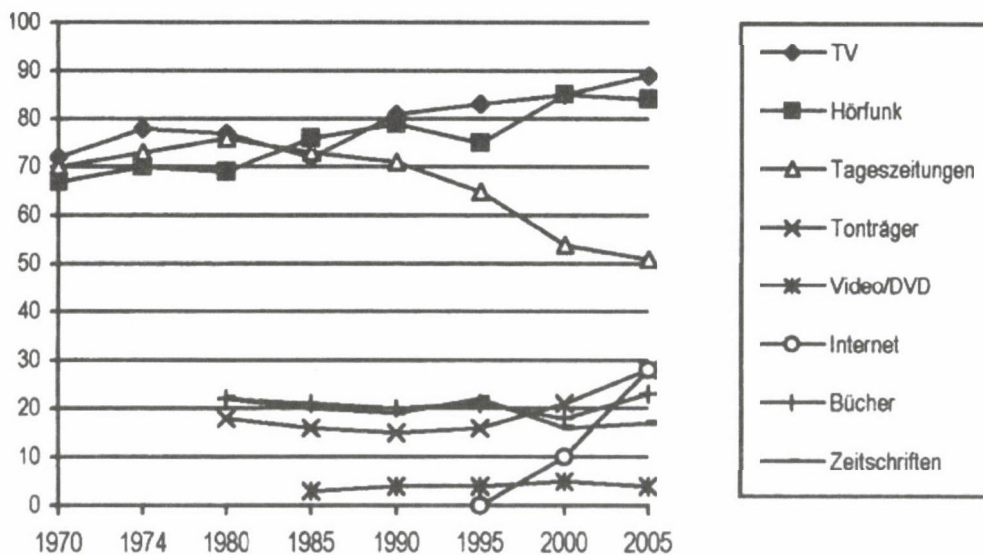
tálok konkurenciája fokozódik. Végül van még egy szempont, amely szükségessé teszi a „mass media” modellt továbbélését. A szórakoztatás ugyanis drága. Egy-egy ötletet, egy jól elkapott pillanatot nulla költséggel is fel lehet venni, és fel lehet tenni a YouTube-ra. De a Ben Hur legújabb változatához dollártízmilliókat kell összegyűjteni. Azaz: az egyének vásárlóerejét integrálni kell a nagy produkciók költségeinek fedezésére. A kis piacok (ilyen a magyar nyelvi piac is) saját produkcióinak előállítására pedig még az államnak is kell támogatást adnia, amit az egyébként keményen versenypiac-párti EU-szabályok is lehetővé tesznek – igaz, szigorú feltételek keretében.

MIT MUTATNAK A HOSSZÚ TÁVÚ TRENDDEK?

Hosszú távú adatsorokat szerezni témánkban több okból is nagyon nehéz. Változik maga a média, új médiumok lépnek be, és változik a társadalomkutatók módszertana is. A különböző időpontokban, különböző kutatók által mért adatok ritkán összehasonlíthatók (ha egyáltalán születtek ilyen adatok, voltak ilyen kutatások). Szinte egyedülálló a világon az a kutatássorozat, melyet a német közszolgálati műsorszórók (ARD és ZDF) több mint 40 éve folytatnak. Még ebben a kutatássorozatban is vannak kisebb törések – kezdetben négy évenként, később öt évenként mérték, és 1990-ben a történelem is közbeszólt: a korábbi adatok Nyugat-Németországra (az akkori NSZK-ra) vonatkoznak, az 1990 utániak pedig az egyesült Németországra. Mindezzel együtt is az idősoros adatok érdekes következtetéseket tesznek lehetővé témánkkal kapcsolatban is.

1. táblázat

A német média napi elért közönsége, 1970–2005 (REACH, %)

Forrás: ARD–ZDF Langzeitstudie Massenkommunikation
Idézi Gerhards – Klingler, 2006.

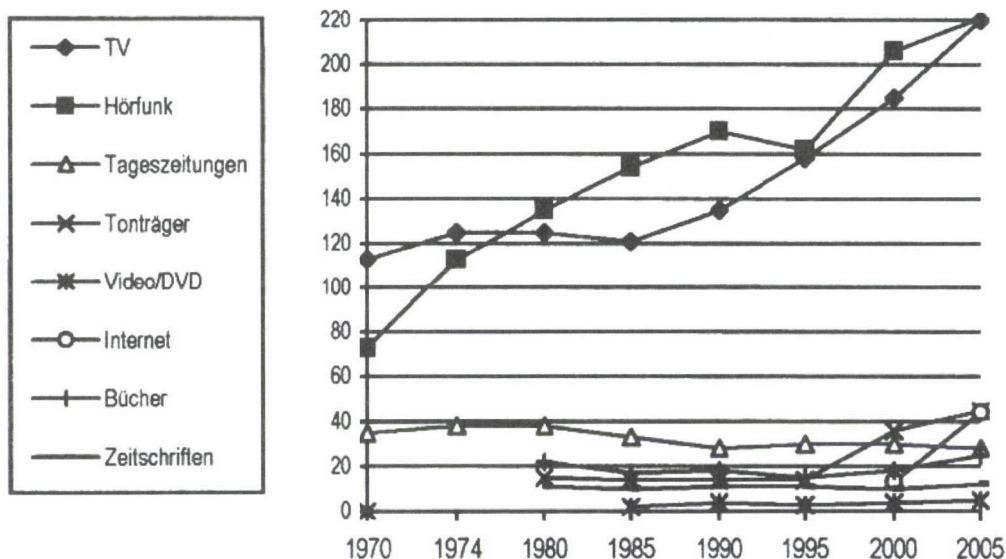
Az 1. táblázaton azt látjuk, hogy 1970 és 2005 között, azaz harmincöt (!) év alatt a naponta (valamennyi) tévét nézők aránya kis hullámzásokkal körülbelül 70%-ról 90%-ra emelkedett, és az emelkedés az utóbbi tíz évben (pedig azóta van internet) sem állt meg. A rádió (Hörfunk) nagyobb ingadozásokkal, de szintén emelkedést produkált. A nagy vesztes a napisajtó (Tageszeitungen), ahol naponta az újságot olvasók aránya 35 év alatt 70-ről 50 százaléknyra csökkent.

Rohamos növekedést az internet esetében tapasztalunk: tíz év alatt, 1995-ről 2005-re nulláról majdnem 30 százalékra nőtt a naponta internetet használók aránya.

A videó/dvd használók aránya egy-egy napon szinte változatlan maradt 1985 óta: 3–5%. Hullámzott, de végül is húsz év alatt mintegy 10 %-kal nőtt azok aránya is, akik egy-egy napon „hanghordozót” (Tonträger) vettek igénybe – kezdetben ez kazettás walkman lehetett, később discman, és napjainkban leginkább mp3-lejátszó.

2. táblázat

Napi használati idő a német médiában, 1970–2005 (perc)

Forrás: ARD-ZDF Langzeitstudie Massenkommunikation

Idézi Gerhards – Klingler, 2006.

Az új média szempontjából kijózanító látni a 2. táblázaton, hogy külön-külön napi több mint három és fél óras használattal messze a két hagyományos médium, a televízió és a rádió vezet a felnőtt lakosság időfelhasználásában. (2005-ről 2008-ra ugyan csökkent pl. a tévézés ideje, de csak 4 perccel.) Mind az internet-, mind a hanghordozó-használat időtartama szépen növekszik, de 2005-ben egyikük sem haladta meg a 40 percet naponként. (Módszertani megjegyzés: ne felejtjük, hogy ezekben az átlagértékekben mindenütt benne vannak azok is, akik egyáltalán nem vették igénybe aznap az illető médiumot. Ha 30% körüli internetező produkál országos átlagban kb. 42 percet, az az aznap ténylegesen internetezők esetében átlagosan több, mint két óra használatra utal. És azt se feledjük, hogy ezek az adatok a 18 éven felüli lakosságra vonatkoznak.)

Magyarországon nem rendelkezünk ilyen sokoldalú hosszú távú adatfelvétellel. Azonban van egy televízió nézési idősorunk, mely, bár nem tartalmaz rádiós és internetes adatokat, mégis tanulságos (3. táblázat).

3. táblázat

Országos földi és egyéb tévéadók heti nézettsége Magyarországon 1988 és 2008 között (a 18 éves és idősebb lakosság körében; óra, perc)

	Országos földi adók	Egyéb adók + videó, DVD	Összesen
1988	15:11		15:11
1989	15:19		15:19
1990	14:36		14:36
1991	15:34		15:34
1992	15:49	1:21	17:10
1993	15:15	1:59	17:14
1994	17:17	5:02	22:19
1995	19:29	6:46	26:15
1996	18:40	7:56	26:36
1997*	19:22	8:03	27:25
1998	22:10	6:39	28:49
1999	23:07	6:14	29:21
2000	24:16	6:04	30:20
2001	23:41	6:53	30:34
2002	23:48	7:28	31:16
2003	24:16	7:49	32:05
2004	24:09	8:45	32:54
2005	22:59	9:41	32:40
2006	22:10	10:16	32:26
2007	20:18	11:33	31:51
2008	18:54	13:11	31:58

Forrás: AGB-Nielsen Hungary (és részben: Magyar Közvéleménykutató Intézet)*

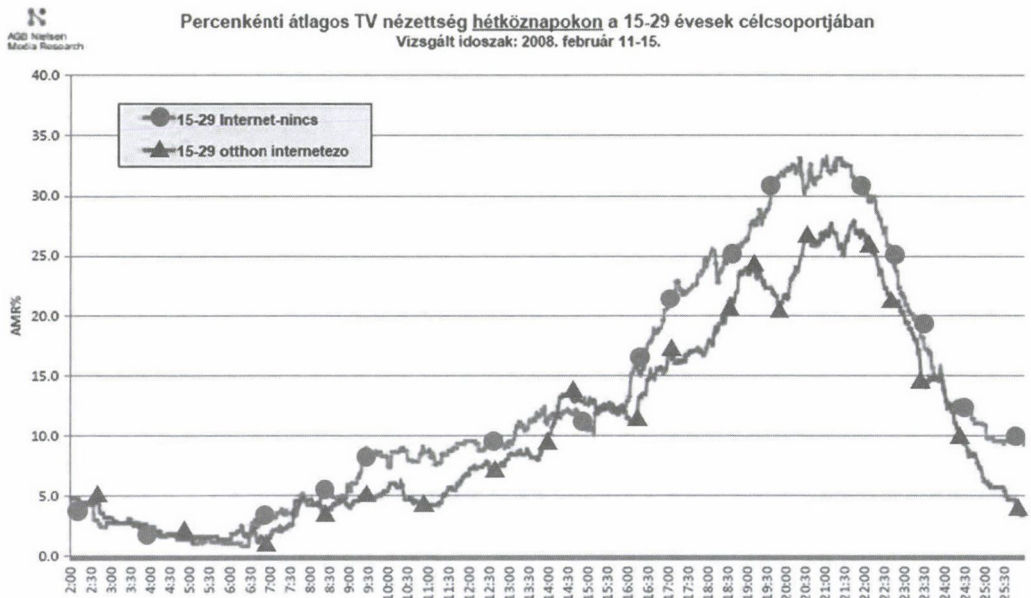
* Köszönöm Zelenay Annának az adatok összegyűjtését és rendelkezésre bocsátását.

Az adatok azt mutatják, hogy Magyarországon a televízió, egy „rég” médium, köszöni, megvan, él és virul. Az 1988-as (pártállami, két földi állami csatornás) 15 órától a 2004-es maximum idején 33 órára nőtt az átlagos heti tévénézési idő, és ez azóta is csak egy órával csökkent. Jelentős viszont a tévénézés belső átrendeződése: egyre többen néznek tévékészülékeken tematikus, műholdas vagy kábeles adókat, valamint videót. Tegyük hozzá azonban, hogy ha megnéznénk az átlagon belül a fiatalok adatait, itt is az internet előretörését tapasztalnánk. (Lásd a német adatot, alább.)

1997-ben Németországban az átlagos napi internethasználat 2 perc volt, a tévézés 196 perc, a rádiózás 175 perc (a 14 éves és idősebb lakosság körében). Azaz összesen ezt a három médiumot átlagban naponta 373 percig használták. 2008-ra e három médiumot összesen 469 percig használták átlagosan. Téved azonban, aki azt hiszi, hogy a növekedést (96 perc) teljes egészében az internet okozta. Ugyanis mindhárom médium használata növekedett, 225 perc tévézés, 186 perc rádiózás áll szemben 58 perc internethasználattal. (Daten... 2008., 85. o.) Ha azonban megnézzük a lakosságon belül a fiatalok (14-19 évesek) adatait is, gyökeresen más a kép: 100 perc tévé, 97 perc rádió – viszont (átlagosan!) 120 perc internet naponta. A fiatalok kevesebb időt töltenek napilap- és folyóirat-olvasással, viszont több ideig olvasnak naponta könyvet, mint az átlagfelnőtt (Németországban).

Az AGB-Nielsen szívességéből tudok két grafikont mutatni a hazai fiatal (vagy fiatalabb) korosztály esetében az internetezés és a tévénézés idejének összefüggéséről.

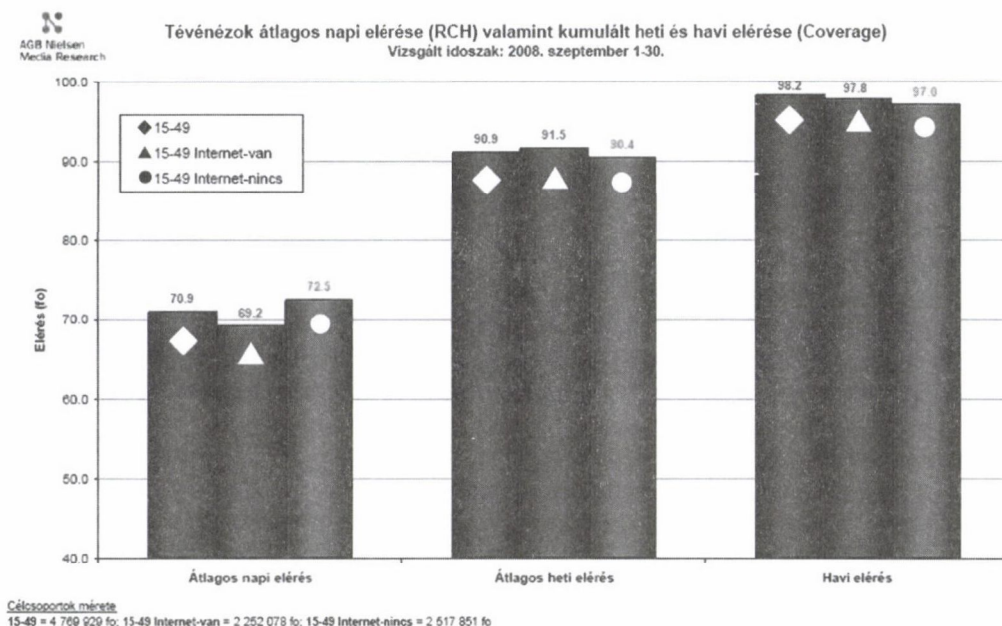
1. ábra

A percenkénti átlagos tévénezésben az „otthon internetező” 15–29 éves fiatalok adatai majdnem minden idősávban elmaradnak az otthon nem internetező fiatalok adataitól (1. ábra). Este 8 körül ez a különbség 20% körül is lehet, azaz az otthon internetező fiatalok közül 20 százalékkal is kevesebben ülnek a tévé előtt, mint az internettel nem rendelkezők közül.

Egy másik adatsor a 15–49 éves korosztályra vonatkozik (2. ábra). Tárnya az úgynevezett REACH, az elérés, azaz hogy a televízió hány százalékban éri el ezt a korosztályt – naponta, hetente vagy havonta.

2. ábra

Baloldalt azt látjuk, hogy az internettel rendelkezőket (15–49!) „csak” 69%-ban éri el, míg a nem rendelkezőket 73%-ban. De azt is látjuk, hogy a heti elérésben (középső oszlopok) és a havi elérésben (jobboldali oszlopok) ezek a különbségek jelentéktelennek zsugorodnak, a hibahatáron belülré kerülnek. Azaz az internet otthoni használata (ma még?) nem okoz a televíziózásról való gyökeres vagy teljes lemondást, legfeljebb a tévézés mennyiségét csökkenti.

ÖSSZEFOGLALÁS

Látható-e végül is, adataink alapján, az új média sokat emlegetett diadalmenete?

Igen is, meg nem is. Válaszunk attól függ, hogy milyen mércével mérjük az új média sikerét, társadalmi jelentőségét. Ha az időráfordítást nézzük, még nem beszélhetünk az internetes, a szélessávú vagy a digitális új média átütő sikeréről. A lakosság egészét

tekintve a régi médiára még mindig sokkal több időt fordítunk, mint az újra. (Kivétel: a fiatal korosztály – de még ők se hagytak fel a tévézéssel, rádiózással, csak jóval kevesebb időt szánnak ezekre.) Ha viszont azt nézzük, hogy behatolt-e az életünkbe az új média (főleg az internet), akkor a válasz egyértelmű igen. Ebben a dimenzióban nem a használat hossza, hanem tartalma a döntő. Ha valaki fél óra alatt online letölti postáját, bankol, vásárol, ügyet intéz – lehet, hogy fontosabb tevékenységet végez, mint aki a szomszéd szobában órák hosszat televíziót néz.

A fiatalok szokásai nem csak a médiahasználat terén különböznek az idősebbekétől. De ez a különbség kétféle típusú lehet. Van olyan különbség, ami megszűnik, ahogy a fiatal idősödik. („Benő a feje lágya” – szokták mondani, azaz az idősödő volt fiatal felveszi az idősekre jellemző szokásokat.) A másik típusban a különbségek nem szűnnek meg, hanem megmaradnak. Ez esetben ahogy egy korosztály idősödik, viszi magával fiatalkori (akkor új) szokásait. Az, hogy a mai fiatalok megöregedve is jóval többet és többre fogják használni az internetet, mint a mai idősek, nem hiszem, hogy kérdéses lenne. Az azonban még nyitott kérdés, hogy vajon visszaszoknak-e az újságolvasásra, netán akkor, amikor a Kindle stb. típusú képernyős könyv- és újságolvasó szerkezetek olcsóbbak, könnyebbek, vonzóbbak lesznek?! Vagy ha elterjed az olcsó e-papír?! Vajon fognak-e a mai fiatalok idős korukban is számítógépes játékokkal foglalkozni, mint fiatalon? És fognak-e a mai fiatalok műsor jellegű („lineáris”) tévéműsort nézni, akár egy számítógépes képernyőn is? Lesz-e belőlük is couch potato, a nappaliban valamilyen képernyő előtt üldögélő, elszundító felnőtt? Az új médiáról elmélkedők többsége a változásra tippel, arra, hogy már a közeljövő is radikális újdonságokat hoz. A hosszú távú trendek tanulmányozása alapján ezt a radikalizmust legalábbis óvatos kételkedéssel lehet kezelni.

IRODALOM

Gerhards, Maria – Klingler, Walter: Mediennützung in der Zukunft. *Media Perspektiven* 2/2006. 75–90.

Media Perspektiven Basisdaten: Daten zur Mediensituation in Deutschland 2008. ISSN 0942-072X. (különkiadvány)

Zubayr, Camille – Gerhard, Heinz: Tendenzen im Zuschauerverhalten. *Media Perspektiven* 3/2008. 98–12.

AGB-Nielsen magyarországi adatok – Vörös Csilla és Zelenay Anna szíves segítségével.

Tardos Róbert

REFORMTÓL REFORMIG – A GAZDASÁG TÉMÁJA A TK KUTATÁSAIBAN

Ritkán van dolgom történeti jellegű témával, pláne személyes vonatkozásúval, ezért szükségét érzem némi előzetes reflexiónak. Egy rövid előadás rövid bevezetőjében a lehetséges torzítások három típusát különböztetném meg olyan tárggyal kapcsolatban, ahol az emlékező maga is szereplő volt.

1. Személyes torzítás: a személyes mozzanatok felnagyítása (az, hogy mi történt, és mi volt ebből fontos annak idején, saját szerepem függvényében hangsúlyozódik).

2. Retrospektív torzítás: az utólagos értékelés rávetülése a korabeli eseményekre, sőt az azokról való egykori gondolkodásra (benefit of hindsight – az utólagosság előnye: ha ma már elég okosnak gondolom magam az egykori tárgyra vonatkozóan, igyekszem mindezt akkorra is visszavetíteni).

3. Konzisztenciatorzítás: a tárgyjal kapcsolatos kedvező vagy kedvezőtlen attitűd – egyfajta konzisztens gondolati keretben – a dolog egyes részleteire is rávetül (ha ma szívesen idézem fel, hajlamos leszek a részleteit is pozitív színben látni, ha averzióval idézem fel, akkor fordítva).

Angelusz Robival írt *Önéletrajzíró válaszadó* című cikkünk nem egy olyan megállapítással szolgált történetesen a retrospektív pártpreferenciákra vonatkozóan, amely voltaképpen mindhárom vonatkozásban értelmezhető. De hogy konkrétabb legyenek, a jelzett buktatók közül az első kettőt részben már a címválasztással is megpróbáltam elkerülni. A reformtól reformig címben az első tag nyilvánvalóan olyan időszakra, olyan kutatásokra vonatkozik, ahol személyesen még épp hogy csak jelen voltam. Nem tisztem, hogy a TK előzményeiről, az 1969 előtt működő Rádió Közvélemény-kutató Osztályról most külön szólnak. (Tegnap Terestyéni Tamás már megtette történeti áttekintése során, és korábban S. Molnár Edit, a sajnos most jelen lenni nem tudó Edó 70. születésnapjára készített köszöntője kapcsán is szó esett minderről.) Aligha véletlen ugyanakkor, hogy a TK 1969-es létrejöttét a 68-ban bevezetett gazdasági reform (akkoriban közkeletű kifejezéssel az ÚGM) fogadtatásáról szóló kutatás, sőt az ehhez szintén sokban kapcsolódó, a tárgyát részben megelőlegező gazdasági ismeretszint-vizsgálat fémjelzte, ahogy erre röviden még vissza fogok térni. Ami a második mozzanatot illeti, a retrospektív torzítás persze bizonyos fokig elkerülhetetlen. A címben talán a reformok közti bukdácsolás ironikus konnotációja is megjelenhet, egy ilyen kicsengést a reformfogalom mai unos-untalan hangoztatása s kétségtelen megkopása maga is előidézhet. Akkoriban ezek a felhangok – remélem, jól ítélem meg visszatekintve – még sokkal kevésbé rakódtak rá a fogalomhoz kötődő progresszív ambíciókra. Szecskő Tamás, akinek személyéről a tegnapi megemlékezések során már sok szó esett, s akinek orientációjától, intencióitól – még ha közvetlenül nem is vett benne részt – a gazdasági közgondolkodás TK-beli kutatása sem függetleníthető, maga is az ilyen összefüggésben gyakran emlegetett Dimitrov térről, a korabeli reformgondolatokat sok tekintetben kitermelő Közgazdasági Egyetemről érkezett, és a szóban forgó

gondolatkör az ő gondolkodását is erősen áthatotta. Bizonyítékként nem csupán az említett ÚGM-kutatás kiemelt hangsúlya vagy néhány későbbi gazdasági témájú kutatás említhető, hanem az a kiterjedt közgazdasági, gazdasági szakértői kör is, amelynek képviselői konzulensként, meghívott vendégként a TK-s kutatásoknál bizonyos időszakokban intenzíven jelen voltak. Így a hetvenes évek végéről, az előző lefékeződés után újra fellángoló reformviták időszakából intenzív élményem a Szecső-féle műhelybeszélgetés-sorozat, s azon belül is az arra meghívott Liska Tibor akkor ugyan már nem annyira eretnek, mégis korát megelőző ötletözőne az interaktív áruszolgáltatással alakuló médiatartalom lehetőségéről. De hasonló személyes előzményei lehettek annak a kezdetben konzultatív, majd effektív szakmai kooperációban is testet öltő kapcsolatnak, amely a nyolcvanas évek néhány kutatása során Kornai Jánossal alakult ki, s amely azután esetenként máig fennmaradt. S ha ezekben a retrospektív vonatkozásokban remélhetőleg sikerült is elkerülnöm a jelentősebb torzítást, e mégis kissé hosszúra nyúlt felvezetést befejezve, a harmadikként említett konzisztenciatorzítás kapcsán csak annyit: történelmi feladatra semmiképp nem vállalkozom, azt viszont vállalom, hogy amennyiben mondandóm talán túl kerek lesz, az esetleges torzítások pozitív irányban történnek majd – ez persze a jubileumi összejövetelemből is következik.

Tehát most már a tárgyra, a gazdasági témájú konkrét kutatásokra térve, a címtől függetlenül is megkerülhetetlen a már említett, egymást közvetlenül követő gazdasági ismeretszint- és reformkutatás, mindkettő Békés Ferenc és Jakab Zoltán munkája. Az előbbi nemcsak az ismeretszint kumulatív struktúrájának máig figyelmet érdemlő megközelítésével, de néhány olyan tény, így egyes kérdésekben igen alacsony tájékozottság feltárásával is kitűnt, amely az aktuális kommunikációs gyakorlat szempontjából sem volt mellékes körülmény. (Persze ahogy e részletes módszertani függelékben, benne a mintaösszetételből is kiolvasható, a vizsgált felnőtt népesség csaknem fele akkoriban nem végezte el még a nyolc általánost sem.) Voltaképpen nemcsak gazdasági, de a hetvenes évek elején szintén vizsgált politikum-szemszögéből sem érdektelen eredmény, hogy két megkérdezettből egy sem egészen tudta, hogy Magyarország az EU elődjének, az akkori Közös Piacnak nem volt tagja, vagy hogy csak egyharmad válaszolt helyesen arra a kérdésre, hogy az USA vagy a Szovjetunió ipari termelése a nagyobb. És valójában már a reformkérdéskör, az ilyen fajta attitűdök felé vezetett át az a mai szemmel sem érdektelen kérdés, mely szerint a megkérdezetteknek csak egyharmada fogadta volna el a gyorsabb fejlődést, ha az bizonyos mértékű árnövekedéssel is jár, míg a fele ezt a lehetőséget eleve elutasította volna. Ismét csak mai szemmel, a Tversky–Kahneman-féle gazdaságpszichológia értelmezési keretében, a veszteségkerülő viselkedésnek a nyereségkereséssel szembeni tipikus preferálása egy ilyen típusú torzítás szemszögéből voltaképpen jól interpretálható. Hozzá kell tenni: bár a hazai közgazdászokon, köztük a már említetteken kívül gazdasági témájú kutatásainkra olyan személyiségek is komoly hatással voltak, mint az Ann Arborban iskolateremtő George Katona – vagy talán inkább Katona György (lásd a máig nyúló Consumer Sentiment Index-felvételeket) – a ma egy ideje már Nobel-díjas Kahneman, illetve Tversky kutatásaira akkoriban még nem figyeltünk fel.

Vizsont mondandómat itt ki kell egészítenem egy-két reflexióval a tegnap elhangzott előadás kapcsán. Így Huszár Tibor többek közt azt a kérdést is felvetette, mennyiben szolgálhattak TK-s anyagok, az azokban szereplő megállapítások reformellenes politikai erők municiójául. Az előadásra készülvén, ezekben az anyagokban is belelapozva, nem sok

ilyen adalék ötlött szembe. Sőt az explicite reformvonalkozású kérdésekben meglehetősen egyöntetű támogatás nyilatkozott meg a kérdezettek részéről – itt viszont folytatnom kell a tegnapi hivatkozások sorát a Sebeok-díjas nagyelőadás fókuszában álló latencia fogalmával, az ott alkalmazott megkülönböztetésekkel is élve. Az ÚGM-es szlogenek ha nem is az úgynevezett koercitív tabuk, de legalábbis a preferált vélemények táján helyezkedhettek el, míg az alkalmazott tipológia másik – szituációs – dimenzióját tekintve az interjúszituáció alighanem valahol a hivatalos és a gyenge kötésű mező között. A szerzők – bizonyára számolva ez utóbbi mozzanatok meglétével – megállapításaikban a szóban forgó megoszlások önmagában vett jelentőségét semmiképp sem értékelték túl, ahogy a mindkét kötetet jellemző, egészében kiegyensúlyozott hangvételhez ez nem is igen illeszkedett volna. Mindennek eredménye az úgynevezett „piros tanulmányok” első darabjai közt található, melyek most már – mint tegnap erről közvetlenül is meggyőződhattünk – nemcsak a könyvtárunk polcain, hanem az AKTI által létrehozott elektronikus TK-archívumban is hozzáférhetőek. S hogy ezekhez a produktumokhoz egy személyes kiegészítést is fűzök a mostani alkalomhoz kíváncsózó, több tegnapi megnyilvánulással egybecsengő módon: már nem emlékszem pontosan, a kettő közül melyik, talán a reformanyag vitáján vehettem részt mint fiatal TK-s gyakornok egyik első ottani megjelenésem alkalmával. Amire azonban igen élénken emlékszem, az az intenzív hangulatú *brainstorming* – ezt a kifejezést, melyet alighanem szintén a TK-ban, s könnyen lehet, hogy Szecső Tamástól hallottam először, az akkori pioníridőszak műhelyszelleme valóságghú felidézésének gondolok, ahol főnökök és beosztott kutatók, kutatásvezetők és technikai munkatársak, „tapasztalt” (számunkra akkor idős) harmincasok és mi sülvények egyenrangúan nyilvánulhattunk meg, miközben az anyag megállapításait a vita töviről hegyire szemügyre vette, és ahol egy-két korrekciós javaslat, amellyel magam is előálltam, fogadókészségre talált – ezek horderejére ismét nem mernék mérget venni, nem kizárt, hogy csak egy kötőszóra irányultak.

Ahogy jeleztem, történelmi alaposságra semmiképp, legfeljebb nagyon laza körvonalú vázlatra vállalkozhattam, remélem, fontosabb mozzanatok azért nem maradnak ki teljesen – némiképp ugorva az időben, a hetvenes évek első feléből Makara Péter és Monigl István életszínvonal-kutatásait emelném ki a gazdasági tematikából. S azután lassan egy újabb személyes momentumhoz érünk, amelynek egy hosszabb kutatási időszak során azonban talán nem csak személyes jelentősége volt. 1975 első felében a philadelphiai Annenberg Schoolon Georg Gerbner és munkatársai szemináriumain tanulmányozhattam a kultivációs megközelítést, s bár ez a médiakérdéskör akkoriban erősen foglalkoztatott, végzett közgazdászként nem tudtam magam kivonni az akkor kibontakozó első nagy nyersanyagválság aktualitásai és épp tapasztalt amerikai kihatásai alól, ahogy azok első számú napirendi pontként és bizonyos fokig egy életformaváltás kiváltóiként jelentek meg (nem csupán a *'don't be fuelish'* szójátékkal üzemanyag-takarékosságra felszólító helikopterek gyakori látványa ötlik fel az emlékek közt, hanem olyan hosszú távú változások első jelei is, mint a korábban az amerikai életformát szimbolizáló országúti cirkálóknak európai vagy japán stílusú kocsikkal történő felváltása). De kultivációs összefüggésben is érdekesnek tűnt fel a kérdés, hogy mindez a hazai közgondolkodásban hogyan csapódik le, vagy hogyan fog lecsapódni (csak emlékeztetek rá, akkoriban a „hozzánk nem gyűrűzik be” kifejezés volt még domináns jelszó). Hazatérve ilyen kutatási tervet készítettem, sikerült megnyernem hozzá – ahogy érdeklődése alapján számítottam is rá – Szecső

Tamást, és nem utolsó sorban Angelusz Róbertet és Nagy Lajos Gézát, és egy további fordulóban Terestyéni Tamást, akikkel azután közel másfél évtizedig folytattuk ezt a kutatási irányt, a gazdasági helyzetmegítélés, gazdasági közhangulat témáit a későbbiekben további kérdéskörök felé tágitva. Az 1., 2. és (Terestyéni Tamás oldaláról) a 3. táblázat a maga tartalmi érdekessége mellett azt a megközelítésbeli komplexitást is érzékeltetik, amely a közvélemény- és a tömegkommunikációs kutatások összekapcsolásával a TK-s kutatások egészét is jellemezték.

1. táblázat

I. különválás: A világgazdasági és az országos gazdasági helyzet megítélése között 1975 októberében (a Tömegkommunikációs Kutatóközpont felvétele, százalékban)

	Tudott ezekről	Ezen belül	
		ezek nagyok	tartóság lesznek
A világgazdasági nehézségek	67	35	25
Az ország gazdasági nehézségei	53	20	17

Forrás: Angelusz R. – Nagy L.G. – Tardos R.: Új szakasz kezdete a gazdasági közgondolkodásban. In Angelusz R. – Nagy L. G. – Tardos R. – Terestyéni T.: Gazdaság és életszínvonal a közgondolkodásban. Bp.: Kossuth 1984.

2. táblázat

II. különválás: Az országos gazdasági és személyes anyagi helyzetmegítélés között; a pozitív és negatív válaszok egyenlege, 1975–1978 (Tömegkommunikációs Kutatóközpont felvételeik, százalékban)

	1975 okt.	1976 jún.	1977 júl.
A gazdasági nehézségek tartóság vagy átmenetiek lesznek	+66	+70	+56
Az ország gazdasági fejlődése a következő egy-két évben meggyorsul/lelassul	+56	+55	+58
Az életszínvonal emelkedése a következő egy-két évben meggyorsul/lelassul	+21	+16	+34
A keresetek emelkedése fedezni fogja-e az árak emelkedését	-18	-34	-22
Az országos gazdasági helyzetmegítélés indexe	+34,6	+33,6	+46,3
A személyes anyagi helyzetmegítélés indexe	-20,9	-35,5	-15,5

Forrás: Angelusz R. – Nagy L. G. – Tardos R.: Tendenciák a gazdasági vélemények formálódásában. In Angelusz R. – Nagy L. G. – Tardos R. – Terestyéni T.: Gazdaság és életszínvonal a közgondolkodásban. Bp.: Kossuth 1984.

3. táblázat

*Gazdasági öszkép a tömegkommunikációban, 1976-tól a nyolcvanas évekig
Az egyértelműen pozitív öszkép lassú árnyalódása*

	1976	1977	1978	1979	1980	1981	(1983)
Egyértelműen pozitív kép	70	56	63	47	51	50	36
Árnyaltan pozitív kép	17	29	30	36	36	36	41
Árnyaltan negatív kép	9	11	12	12	7	8	17
Egyértelműen negatív kép	4	4	5	5	6	6	6
összesen	100	100	100	100	100	100	100
elemzett közlések	6167	7630	7760	7857	8257	6042	

Forrás: Terestyéni T.: Gazdasági tartalmak a tömegkommunikációs eszközökben 1976–1981. In Angelusz R. – Nagy L. G. – Tardos R. – Terestyéni T.: Gazdaság és életszínvonal a közgondolkodásban. Bp.: Kossuth 1984.

E táblázatok összefoglaló adataiban nemcsak az a kétfajta különválás jelenik meg – részben a világgazdasági és hazai, részben az országos gazdasági és a személyes helyzet-megítélést tekintve –, ami a vizsgálat sorozat kiinduló kérdésfeltevéseit is motiválta, és más kommunikációs rendszerek, más kontextus esetében – ahogy ezt a rendszerváltás utáni többé-kevésbé összehasonlítható hazai adatok is jelzik – tipikusan másképp, többnyire ellenkező előjellel (tehát inkább a személyes, mint a magasabb szintre vonatkozó elégedettség, optimizmus irányában) érvényesül, hanem ezek háttérben a közvetett tapasztalatokra ható tartalmi folyamat olyan alapvető jellegzetessége, az általa sugallt öszkép döntően pozitív színezetével. Ezzel együtt, vagy mindennek dacára, visszatérően hangsúlyoztuk a részben médiafüggetlen közvetlen tényezők szerepét személyes síkon – hadd idézzek itt magunktól, abból a kötetből, melyben e kutatások eredményeit összegeztük: „[...] minden olyan kérdésben, amelyről az emberek személyes, közvetlen tapasztalatokat szereznek, meghatározó vélemény- és magatartásformáló erővé a közvetlenül észlelt valóságelemek válnak”. Úgy vélem, ezt a megállapítást ma is oszthatjuk, és az itt átfogott időszakon túlnyúló kutatásokból, a nyolcvanas évekből, annak is a már válságperiódusba hajló második feléből való eredmények tendenciaváltozásai, a jelzett különválás mérséklődése, majd megszűnése is – amelyekről tudomásom szerint más előadásból még részletesebben hallunk majd – ebbe az irányba mutat (4. táblázat).

4. táblázat

*Az országos–személyes különválás ellenkező előjele és ennek változásai a rendszerváltás után
(DKMKA Magyar Választáskutatás Program, 2003 Politikai Tagolódás, 2008 Részvétel-Képviselőt, százalék)*

	2003 ősz				2008 tavasz			
	Országos gazdasági helyzetmegítélés		Személyes (háztartási) anyagi helyzetmegítélés		Országos gazdasági helyzetmegítélés		Személyes (háztartási) anyagi helyzetmegítélés	
	Elmúlt 12 hónap	Következő 12 hónap	Elmúlt 12 hónap	Következő 12 hónap	Elmúlt 12 hónap	Következő 12 hónap	Elmúlt 12 hónap	Következő 12 hónap
sokat romlott/ fog romlani	14,3	8,3	10,9	7,1	36,8	14,3	25,3	18,2
valamit romlott/ fog romlani	32,7	22,4	29,5	24,3	33,6	32,7	37,9	29,5
nem változott	35,0	39,2	48,8	43,1	20,8	35,0	32,1	36,0
valamit javult/ fog javulni	11,3	19,3	9,8	17,7	5,9	11,3	3,9	10,8
sokat javult/ fog javulni	,5	,5	,7	,8	,3	,5	,3	,6
NT	6,2	10,4	,3	6,9	2,6	6,2	,5	4,9
Total	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
	1507	1514	1516	1516	2105	2104	2106	2104
	-34,2	-19,8	-29,9	-12,9	-64,2	-35,0	-59,0	-36,3
	-11,2				-3,9			

Felmerülhet a kérdés ezeknek a kutatásoknak a gyakorlati rendeltetéséről, hasznosulásáról. Nos, a TK által kiadott és folyóirat-publikációk, illetve kötetek mellett évenkénti összefoglalót kellett készítenünk (gyakorlatilag a már elkészült anyagokból összeraknunk) a tegnapi szintén emlegetett akkori MSZMP KB agitprop-osztály számára, amelyek azután maguk is megjelentek az RTV Szemlében, illetve később a Jel-Képben. Bár pontosan nem tudjuk lemérni ennek a hatásnak a fokát, az a tény, hogy a tömegkommunikáció gazdasági tartalmait illetően éveken keresztül gyakorlatilag azonos megállapításokat tehetünk, mérsékelt határfokra utal. Az 5.1., 5.2. és 5.3. táblázatok némi elmozdulást sugallnak ugyan egy árnyaltabb kép irányába, valószínűsíthető, hogy ebben már azok a gazdasági, s bizonyos fokig e későkádári időszakban végbement közhangulati átalakulások is közrejátszottak, amelyekre előzőleg már utaltam.

5.1. táblázat

„A következő években kilábalunk a gazdasági problémákból” kijelentéssel való egyetértés 1988-ban (Kulturális-interakciós rétegződés, TK-MKI, 1988, százalékban)

Egyetért	47
Részben ért egyet	34
Nem ért egyet	19
Total	100

5.2. táblázat

Az ország gazdasági helyzete és kilátásainak megítélése 2009-ben (Részvétel-képviselet panel, DKMKA-MVP, 2009, százalékban)

Átmeneti visszaesés	7
Válság, a kilábalás jeleivel	20
Mélyülő válság	47
Csődhelyzet	23
NT	4
Total	100

5.3. táblázat

A megélhetés szintjére vonatkozó (családi) önbesorolás, 1988-ban (TK-MKI) és 2009-ben (DKMKA-MVP), százalékban

	1988	2009
Gond nélkül megélnek	2	1
Jól megélnek	14	4
Beosztással kijönnek	43	42
Az utolsó fillérig be kell osztaniuk a pénzt	37	47
Még úgy sem tudnak kijönni	4	7

Erről a későbbi időszakról, a nyolcvanas évek témáiról valóban csupán kutyafuttában van módom most beszélni. Ekkor már növekvő hangsúllyal jelentek meg az említett újabb reformhullám olyan témái, mint a második gazdaság és a kisvállalkozások, a pluszmunka-végzés szerepe vagy az áru- és szolgáltatáshiány kérdései; mindezek kapcsán mindenekelőtt Farkas Katalin és Pataki Judit kutatásait kell kiemelni. Ferge Zsuzsa kezdeményezésére pedig Angelusz Róbert és Nagy Lajos Géza kutatótársaimmal a szociálpolitikai közgondolkodásról kezdtünk újabb kutatássorozatba (6.1. és 6.2. táblázat), amelyben nem csak olyan nem sokkal korábban, s részben még annak idején is tabunak számító kérdéseket érintettük, mint a szegénység vagy a munkanélküliség észlelése és kilátásai, hanem egy ma is figyelmet érdemlő tipológiát dolgoztunk ki a szociálpolitikai felfogásokról. (Csak zárójelben, a fent említett elméleti kapcsolódásokat, kutatási szálatkat itt ismét érintve: ha különböző időszakokban talán eltérő hangsúllyal, a megközelítését, reformelképzeléseit tekintve egymástól sokban különböző Ferge Zsuzsa és Kornai János is ott bábáskodott, ösztönzést nyújtott kutatásaink számára, s akkor a Liska-féle, legalább annyira más irányú elgondolásokról még nem is szóltam – amennyire vissza tudok emlékezni, ezek a differenciák a magunk konkrét elemzéseiben nem okoztak különösebb gondot, igaz, ezek a gondolati ütközések a maguk akkori kontextusában nem is voltak annyira élesek.)

6.1. táblázat

Szociálpolitikai gondolkodástípusok (faktor- és klaszteranalízis alapján, TK 1984), DKMKA MVP 2008

	Teljesítmény (+)/ gondoskodás (-)	Szociálpolitikai korlátozás (+) / kiterjesztés (-)	Előfordulás 1984 (%)	(előfordulás 2008)
1. típus „restriktív”	+	+	28	28
2. típus „paternalista”	-	+	19	17
3. típus „jóléti”	+	-	33	25
4. típus „nivelláló” klaszter	-	-	20	30
			100	100

Forrás: Angelusz R. – Tardos R. – Nagy L. G.: Szociálpolitikai kérdések a közgondolkodásban. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont 1986.

6.2. táblázat

Szociálpolitikai gondolkodástípusok előfordulása gazdasági és politikai pozíciók (beosztás, párttagság) szerint (TK 1984, százalékban)

	Vezető, párttag	Vezető, pártönkívüli	Nem vezető, párttag	Nem vezető, pártönkívüli
1. típus „restriktív”	60	32	32	24
2. típus „paternalista”	7	17	14	21
3. típus „jóléti”	23	36	33	34
4. típus „nivelláló” klaszter	10	16	20	20
	100	100	100	100

Forrás: Angelusz R. – Tardos R. – Nagy L. G.: Szociálpolitikai kérdések a közgondolkodásban. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont 1986.

Folytatva a kutatások sorát, jómagam a gazdasági nehézségekhez való alkalmazkodás különböző – aktív vagy passzív – válfajairól, s ebben az igényszintek, s a vonatkoztatási csoportok szerepéről készíthettem egy nagyobb szabású kutatást a nyolcvanas évek elején, később a Közvélemény-kutató Osztályra kerülve kollégáimmal együtt kialakítottuk a negyedévenként végzett kutatásoknak egy olyan rotációs rendszerét, amely a gazdasági helyzetmegítélés további monitorozása mellett a már említett szélesebb kérdéskör rendszeres időközönkénti vizsgálatára, s az idősoros eredmények egy ilyen bővebb spektrumának regisztrálására is lehetőséget adott. Végül az Angelusz Robival a nyolcvanas évek második felében elkezdett kulturális-interakciós rétegződés kutatássorozatban is – ha nem is kifejezett fókusszal – helyet kaptak a gazdasági vonatkozások, ezen belül a piacgazdaság iránti attitűdök, más dimenziók között a gazdasági és szociálpolitikai reformokkal kapcsolatos állásfoglalások (7. és 8. táblázat). Részben ezekből a gazdasági attitűdökből, reformmózzanatokból fejlődött ki az a – már a rendszerváltás idejéhez, a TK (illetve az MKI) fennállásának utolsó időszakához kapcsolódó – ideológiai-politikai tipológia, ahol már a plurális választási szituációt, a pártpreferenciákban is kifejezhető politikai tagolódást is bekapcsolhattuk az elemzésbe, s amelyet szintén a ma sem érdektelen kutatási eredmények közt tarthatunk számon.

7. táblázat

Aktív és passzív alkalmazkodási tendenciák 1988-ban (Kulturális-interakciós rétegződés, TK-MKI) és 2009-ben (Részvétel-képviselő panel, DKMKA-MVP), százalékban

	1988		2009	
	Összes említés	1. helyen	Összes említés	1. helyen
Fogyasztáskorlátozás („összebb húzzák magukat”)	74	46	89	61
A családi tartalékok felhasználása	40	9	36	8
Jövedelemnövelés (többletmunka)	62	45	47	16

8. táblázat

Komfort, tárgyi és szabadidős-szolgáltatási igényszintek a luxus–természetes minősítések alapján 1980-ban (TK, Igényszintek vizsgálat 1980, N=1477, százalékban)

	Ma még luxusnak tűnnek	Ma már szinte természetesnek tűnnek	Egyik sem	100%
Fürdőszoba	1	97	1	100
Vízvezeték	2	96	2	100
Melegvíz	2	96	2	100
Vízöblítéses WC	3	94	3	100
Központi (etázs) fűtés	15	64	21	100
Telefon	43	34	23	100
Hűtőszekrény	2	96	2	100
Automata mosógép	33	46	21	100
Sztereó magnó	52	26	21	100
Lemezjátszó	24	57	18	100
Sztereó rádió	39	39	21	100
Színes tévé	66	21	15	100
Autó	51	35	14	100

Üdülőtételek	72	15	13	100
Vikendház	74	14	12	100
Étterembe járás	65	20	14	100
nyaralás	17	72	11	100
Külföldi utazás	57	28	15	100
Dívatos öltözködés	33	54	13	100

A TK (MKI) megszüntetése és az eszközeiben annak csak töredékeit képviselő MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport létrejötte után – sok tekintetben nehezebb feltételek közt – folytatott kutatásainkban már mindenekelőtt ez utóbbi irányba fordultunk, igaz, nem teljesen önnön motivációink ellenére (9.1., 9.2., 9.3. és 10. táblázat). Hiszen előzőleg a gazdasági téma egyik legfőbb vonzerejét is az adta, hogy – bármennyire is korlátozottan – a saját kutatásaink számára is megközelíthető plurális állásfoglalások egyik első számú terepét képezte, gondoljunk akár a gazdasági problémák mértékének és jellegének eltérő megítélésére, akár a reformelképzelésekben fennállt – bizonyos fokig kétségtelenül annak idején is legitim – különbségekre. Mivel azonban maga a kutatások intézményes struktúrája is jelentősen átalakult, korántsem állítható, hogy a szóban forgó tematika bizonyos háttérbe szorulása, szétforgácsolódása – amelynek érzékelésében talán nem állok egyedül – döntően ezekre a személyes okokra volna visszavezethető. Ilyen kutatások különböző mélységekben közvélemény-kutató intézetek mellett például gazdasági elemző szervezetekben is folynak, s – mint a bemutatott táblázatok is illusztrálják – abban a vizsgálati tematikában is helyet kaptak, amelynek kialakításában a DKMKA Választáskutató Program keretében Angelusz Robi és mások mellett nekem is közöm volt. Az már túlmegy a jelen kereteken, hogy a jelen gazdasági-társadalmi helyzetben – némely ponton az előadásomban is jelzett – lehetséges tanulságok milyen keretek közt használhatóak, és hogy mindebben már egy újabb nemzedék bekapcsolódásának mennyire elengedhetetlen a szerepe.

9.1. táblázat

*A reformok fontosságának megítélése különböző területeken 1988-ban
(Kulturális-interakciós rétegződés, TK-MKI, 1988, százalékban)*

	Nagyon fontosak	Fontosak	Nem fontosak
A gazdaságban	39	51	10
A politikai életben	34	51	15
A tájékoztatásban	40	48	11
A szociálpolitikában	54	39	7

9.2. táblázat

A „reformer” identifikáció választása 1988-ban és 2008-ban

(nyolc orientációs címke közül, első vagy második helyen; 1988: Kulturális-interakciós rétegződés, TK-MKI, 2008: Részvétel-képviselő panel, DKMKA-MVP, százalékban, a választások 1988-as sorrendjében)

Közel állnak hozzá...	1988	2008
a szabad gondolkodású emberek	45	39
a demokratikus gondolkodású emberek	44	40
a rend és stabilitás hívei	39	37
az erős nemzeti érzésű emberek	26	19
a konzervatív, hagyományokat őrző emberek	20	25
a hívő emberek	14	13
a baloldali gondolkodású emberek	6	19
a reformerek	5	6

9.3. táblázat

A piacgazdasággal kapcsolatos vélemények 1988 és 1995 között

(Kulturális-interakciós rétegződésvizsgálat 1988 TK-MKI, 1991–1995 Szonda Ipsos; átlagpontszám, 5: teljesen egyetért, 1: egyáltalán nem ért egyet)

	1988	1991	1993	1995
A veszteséges üzemeket be kellene zárni	3,76	3,72	3,35	3,43
Korlátokat kellene szabni a piaci versenynek Magyarországon	2,59	3,01	3,29	3,40
A két item átlagainak egyenlege	+1,17	+0,71	+0,06	+0,03

Forrás: Angelusz, R. – Tardos, R. Pártok között szabadon. Osiris, 2001.

10. táblázat

Ideológiai-politikai tipológia a rendszerváltás idején, az alapját képező komponensek közt a piacgazdaság dimenzióval és az egyes típusok erőforrás-háttérével (MKI 1990 február, N=1000, faktorszór-átlagok)

A típusok:	„múlt rendszer”	„piac-gazdaság”	„szociális prioritás”	„nemzeti”	Előfordulási gyakoriság	a típusokhoz tartozók erőforrás-értéke
	d i m e n z i ó					
„neoszocialista” (lib. szoc.)	2.21	1.23	-0.80	0.01	3%	0.74
„klasszikus liberális”	0.03	1.31	-1.28	-0.21	11%	0.65
„liberális nemzeti”	-0.05	0.85	-0.30	2.08	7%	0.59
„mérésékelt liberális”	-0.41	0.96	0.37	-0.52	12%	0.49
„tradicionális konzervatív”	-0.60	-0.12	-1.06	0.42	11%	0.11
„ex-lojális”	1.88	-0.15	0.28	-0.24	9%	0.02
„népi pragmatikus”	-0.24	-0.61	0.14	-0.56	31%	-0.20
„népi-nemzeti”	-0.16	-0.51	0.96	0.86	16%	-0.48

Forrás: Angelusz, R. – Tardos, R. *Pártok között szabadon*. Osiris, 2001.

LÁTTUK-E, HOGY JÖN?

A címben feltett kérdés a rendszerváltásra vonatkozik. Arra, hogy a nyolcvanas években végzett politikai és gazdasági közvélemény-kutatások, az ezek alapján kirajzolódó trendek előrejeleztek-e valamit a néhány évvel később bekövetkező változásokból. Az imént megfogalmazott kérdés bizonyos értelemben túl is mutat önmagán, hiszen áttételesen adalékot szolgáltathat annak megválaszolásához is, hogy a rendszerváltás mennyiben volt alulról és belülről szerveződő, és mennyiben a nemzetközi erőviszonyok változása által kikényszerített, felülről irányított folyamat. Előljáróban szeretném leszögezni, hogy természetesen tisztában vagyok azzal, hogy a regisztrált véleményváltozásokban jelentős szerepet játszott a politikai klímaváltozás, az a tény, hogy a nyolcvanas évek második felében az emberek már lényegesen szabadabban mondták el a véleményüket a közéleti kérdésekről, és a nyugati országokról szerzett – közvetett és közvetlen – tapasztalataik is jelentősen bővültek. A diktatúra felpuhulásával együtt nyilvánvalóan változtak a láthatósági viszonyok, egyre több kérdéstről, egyre szabadabban mondták el a véleményüket. A címben megfogalmazott kérdés azonban arra vonatkozik, hogy a közvélemény szerkezetének megváltozása, demokratizálódásának megindulása időben megelőzte-e a rendszer összeomlását?

A kérdésre adható válasz ambivalens. Mert miközben az államszocialista rendszer teljes szétesését, a gyökeresen új gazdasági és politikai rendszerre való váltást ezen adatok birtokában sem lehetett jövendölni, az azonban már a nyolcvanas évek elejétől látszott, hogy recsegnek-ropognak az eresztékek, látványosan fogyatkozik a Kádár-rendszer legitimitációs alapja.

- A következőkben néhány, a rendszer szempontjából kiemelkedően fontos kérdéskör kapcsán próbálom bemutatni a legitimitációs bázis eróziójának jeleit:
- a lakosság politikához való viszonyának változása, a politika iránti érdeklődés fokozódása,
- a gazdasági közhangulat drámai romlása, az ország és az egyének gazdasági perspektíváinak szűkülése,
- a morális legitimitáció megrendülése, azok a tendenciák, amelyek változásain keresztül szeretném bemutatni, hogy ha a változás konkrét tartalmát és irányát nem is, de valamiféle átalakulás szükségességét ki lehetett olvasni az adatokból.

• A politikához való viszony változásai

Közismert, hogy a Kádár-rendszer egyik legfontosabb törekvése a közvélemény depolitizálása volt. Ez a törekvés Magyarországon és a kelet-európai régióban komoly hagyományokra tekinthetett vissza, a politikát itt hagyományosan a nagyok dolgának tekintették, olyan valaminek, ami nem a kisemberekre tartozik, amelyből a kisembernek csak

baja lehet. A hetvenes évek elején végzett kutatások egyértelműen jelzik, hogy a rendszer ebbéli törekvése sikeres volt. Egy a hetvenes évek elején végzett vizsgálat az emberek politikához való viszonyát elemezve három csoportba sorolta a lakosságot:

- a megkérdezettek közel egyharmada számára a politika nem jelentett semmit,
- 22 százalékuk a politikát a külpolitikával azonosította,
- 31 százalék pedig abba a csoportba tartozott, akik bár a politikát a korabeli valóság részeként, saját életüktől azonban elkülönült entitásként értelmezték.

Ebből is látható, hogy a lakosságon belül mindössze egy elenyésző kisebbség volt azok aránya, akik a politikát a saját életük részeként is értelmezték. A korabeli kutatások egytől-egyig azt igazolták, hogy az emberek döntő többsége a politikát *szükséges rossznak* tekintette, amelyet nagy ívben kerülni kell. Néhány példán szemléltetve:

A lakosság közel fele – 46 százaléka – teljesen egyetértett azzal, hogy „a politikából csak baja lehet az embernek”, az emberek kétharmad része (63 százalék) osztotta azt a véleményt, hogy „a politikában mindig van hamisság”, és ugyanennyien fogadták el azt az állítást, hogy „mindig voltak kicsik és nagyok: a kicsik dolgoznak, a nagyok politizálnak”. A többség tehát, akárcsak a tízes-húszas években, a politikát afféle úri huncutságnak tartotta, amitől a kisember jobb, ha távol tartja magát. A rendszer jellege és a korábbi rossz tapasztalatok arra is megtanították az embereket, hogy kritikus véleményüket általában is jobb nem hangoztatni, hasznosabb, ha tartózkodnak attól, hogy bármilyen nyilvános fórumon kritikus véleményt fogalmazzanak meg. 1970-ben egy iparosodott kisvárosban végzett kutatás során a megkérdezettek 53 százaléka vallotta, hogy tartózkodik a politikai véleménynyilvánítástól, mert jobb, ha nem mondja el az ember, hogy mit gondol a politikáról, ugyanakkor 47 százalékuk úgy vélte, hogy az emberek látják, hogy vannak hibák, de nem teszik szóvá, 35 százalékuk pedig úgy látta, hogy az embereknek nem érdemes elmondaniuk a véleményüket.

A nyolcvanas évek közepére látványosan megváltozott a lakosság politikához való viszonya. Számottevően – 29-ről 45 százalékra – növekedett azok aránya, akik azt mondták magukról, hogy nagyon érdeklik a politikával összefüggő kérdések (1. táblázat).

1. táblázat

A politikai kérdések iránti érdeklődés (százalékban)

	1971	1986
Nagyon érdekli	29	45
Közepesen érdekli	34	37
Kicsi	14	18
Válaszhiány	23	-

A korábbi teljes politikai passzivitás is oldódni kezdett. Egy 1984-ben végzett közvélemény-kutatás adatai szerint ekkor már az emberek 70 százaléka elfoghatónak tartotta, ha az emberek az érdekeiket sértő döntések elleni tiltakozásul küldöttségeket menesz-

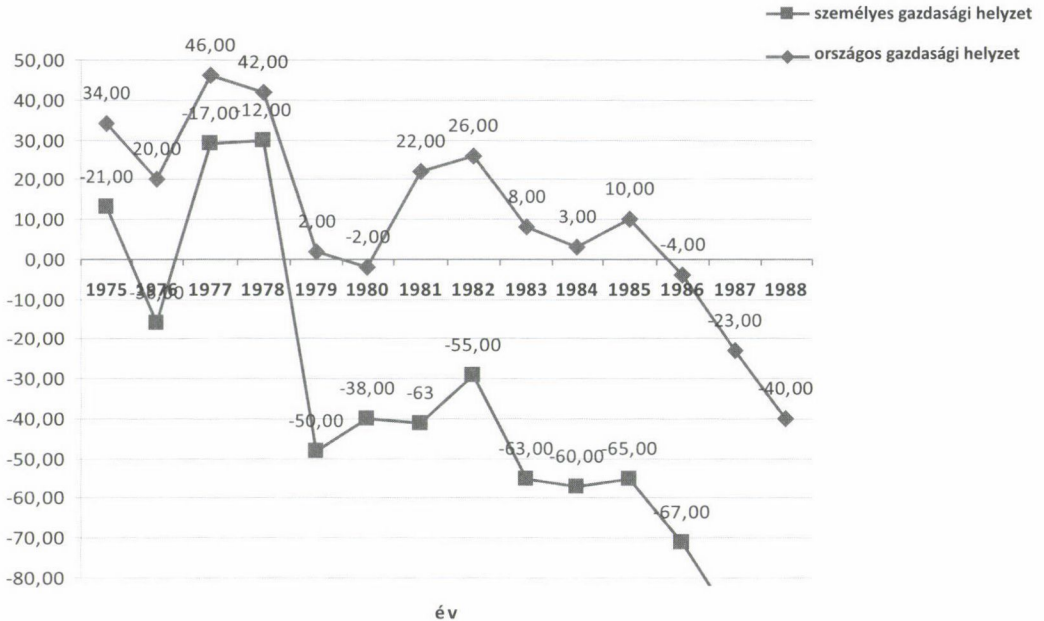
tenek a döntéshozókhoz, és 60 százalékuk az aláírásgyűjtést is a tiltakozás elfogadható eszközének tartotta. Mindez annak fényében értékelendő, hogy néhány évvel korábban a demokratikus ellenzék aláírásgyűjtő akcióit a hivatalos nyilvánosságban még teljes titoktartás övezte. A nyolcvanas évek második felére egyébként a demokratikus ellenzékét körülvevő klíma is megváltozott. Míg korábban a többség nem szívesen beszélt erről a közvélemény-kutatásokban, 84 és 86 között megduplázódott azok aránya, akik azt válaszolták, hogy tudják, hogy vannak Magyarországon olyan csoportok, amelyek ellenzik a párt politikáját. És míg a nyolcvanas évek elején még inkább negatív kontextusban említették ezeknek a szerveződéseknek a célját (rendszerellenesség, felforgató tevékenység), a nyolcvanas évek közepére már a demokratizálódás igényét, a hibák megszüntetésére való törekvést jelölték meg ezek elsődleges céljaként, miközben a többség úgy vélte, hogy a hazai tömegtájékoztató nem foglalkozik eleget ezekkel a mozgalmakkal.

A rendszer gazdasági legitimációjának összeomlása

Amint a korábbiakban Tardos Róbert már kitért erre, a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban a hetvenes évek közepére dolgoztuk ki a gazdasági közhangulat alakulását mérő barométert. Külön jelzőszám szolgált annak mérésére, hogy a lakosság miként ítéli meg az országot, és külön arra, hogy miként látja személyes anyagi helyzetét és kilátásait. Az országos helyzetre vonatkozó barométer a gazdasági nehézségek mértékére, tartósságára, az életszínvonal és a gazdasági fejlődés várható, rövid távú alakulására vonatkozó kérdésekre adott válaszok szintéziséből alakítottuk ki, míg a személyes gazdasági helyzetet jelző mérőszám a vásárlóerő alakulásával, a bevásárlási nehézségekkel és a keresetek és árak viszonyával kapcsolatos véleményeket sűrítette egy jelzőszámra. A Kádár-rendszer gazdasági közhangulatának – a mérések kezdetétől – meghatározó jellemzője volt, hogy a többség lényegesen pozitívabban ítélte meg az ország gazdasági helyzetét, mint személyes pozícióit. Míg az ország helyzetét jelző viszonyszám egészen a nyolcvanas évek közepéig alapvetően a pozitív tartományban mozgott, ami azt jelezte, hogy bár csökkenő mértékben, de a többség egészen eddig az időpontig bizakodóan tekintett az ország helyzetére és jövője elé, addig a személyes helyzet megítélése már a mérések kezdetén, a hetvenes években is a negatív tartományban mozgott. Alapvető trendváltás a nyolcvanas évek fordulóján következett be, ettől az időponttól datálhatjuk a közhangulat látványos és folyamatos romlását, a gazdasági perspektívák drámai szűkülését. (1. ábra)

1. ábra

A személyes és országos gazdasági helyzet megítélése 1975–1988

A változás hátterében az állt, hogy a közvélemény számára egyre nyilvánvalóbbá vált: az ország előtt álló gazdasági nehézségek súlyosak, és korántsem átmeneti jellegűek, ami nyilvánvalóvá tette számukra, hogy illúziókra épültek az életszínvonal emelkedésével és a gazdasági fejlődés perspektíváival kapcsolatos korábbi várakozásaik. Az országos helyzet megítélésében bekövetkező borulátás és perspektívesztés értelemszerűen rányomta a bélyegét a személyes helyzettel kapcsolatos várakozásokra. Amint a grafikonon láthatjuk, a két barométer mindvégig közel párhuzamosan mozgott, ám a személyes helyzet és az egyén perspektívák megítélése lényegesen mélyebbre zuhant. Az első trendváltás tehát a nyolcvanas évek fordulóján következett be, amiktől mindkét jelzőszám értéke évről évre csökkent, a második nagy áttörési pontnak pedig azt tekinthetjük, amikor a korábban az egyének számára – ha fogyatkozó mértékben is – de valamiféle perspektívát nyújtó országos helyzetmegítélés is a negatív tartományba jutott, és hónapról hónapra meredeken csökkent. Ez ugyanis azt jelezte, hogy a lakosság többsége szemében elfogyott a rendszer legitimitációs bázisa, amely a bár szerény mértékű, de mégis folyamatos gyarapodásba, a gazdasági előrejutásba vetett hiten alapult. A kutatásokból az is kiderült, hogy fokozatosan csökken azok aránya, akik úgy gondolták, hogy sikerül megvalósítaniuk rövid távú gazdasági terveiket, 86 öszén már csupán minden negyedik felnőtt állampolgár bízott ebben, 87-re pedig arányuk 16 százalékra csökkent, és egyre növekedett azok száma, akik úgy érzékelték, hogy évről évre csökken a családjuk életszínvonala, és elenyészőre

zsugorodott azok részesedése, akik saját életszínvonaluk növekedéséről számoltak be. Ugyanakkor 1984 és 1988 között másfélszeresére, 45 százalékra emelkedett azok aránya, akik mind az ország, mind pedig saját jövőjük elé alapvetően aggodalommal tekintettek. Visszatekintve az adatokra, 1985-ben tehát már nyilvánvalóan látszott az alapvető legitimációs bázis összeroppanása.

A rendszer morális legitimitációjának megingása

Húsz év távlatából, a tények ismeretében oktan és felesleges volna kétségbe vonni, hogy a Kádár-rendszer a lakosság széles rétegei körében nem csupán gazdasági, hanem morális legitimitációval is rendelkezett. Hogy ez a legitimitáció hányféle, és milyen jellegű forrásból táplálkozott, annak számbavétele meghaladja jelen előadás kereteit, az azonban bizonyos, hogy ezek közül az egyik legfontosabb az ország helyzetének saját szűkebb és tágabb környezetével való összevetés volt. Az időkorlátok miatt ebben az előadásban a legitimitáció egyetlen, ám talán legfontosabb elemére térnek ki, nevezetesen arra, hogy a nyugati országokkal összevetve hogyan ítélte meg a lakosság Magyarország helyzetét, és miképpen változtak a vélemények ezzel összefüggésben a nyolcvanas években.

A folyamatosan végzett értékutatásokból tudjuk, hogy a nyolcvanas évek elején még éppen azokban a vonatkozásokban látták a nyugattal összehasonlítva a magyarországi helyzetet jobbnak az emberek, amelyek saját értékrendjükben a legfontosabb kérdések voltak. Összehasonlító elemzések sora mutatja, hogy a nyolcvanas években folyamatosan emelkedett a nyugati országok presztízse a közvélemény szemében, és ezzel párhuzamosan romlott Magyarország és általában az úgynevezett szocialista országok megítélése. Miközben 82 és 88 között fokozatosan csökkent azok aránya, akik úgy vélték, hogy a nyugat-európai országok súlyos gazdasági és politikai gondokkal küszködnek, ezzel párhuzamosan emelkedett azok részesedése, akik ugyanezt a szocialista országokról gondolták, és 87-ben már a megkérdezettek 89 százaléka vélekedett így. Hasonló változások játszódtak le a két rendszer problémamegoldó képességének megítélésében is. 1982-ben a közvélemény még lényegesen jobbnak látta a szocialista országok problémamegoldó képességét. Ekkor még a megkérdezettek 80 százaléka gondolta azt, hogy a szocialista országok meg tudják oldani gondjaikat. Ugyanezt a nyugati országokról csak 62 százalék gondolta. 1987–88-ra viszont fordult a kocka: ekkorra már csak a megkérdezettek 49 százaléka gondolta azt, hogy a szocialista országok képesek megoldani problémáikat, ugyanezt a nyugati országokról 69 százalék feltételezte.

Ennél is drasztikusabb változások játszódtak le a nyugati országok és Magyarország konkrét kérdésekben történő összehasonlításakor. Tizenkilenc megadott érték közül 1981-ben még tizenháromról, 1986-ban már csak kilencről, 1988-ban pedig már mindössze egyetlenegről gondolták azt az emberek, hogy az adott területen Magyarországon jobb a helyzet, mint Nyugat-Európában (3. táblázat).

3. táblázat

Egyetértés azzal, hogy Magyarországon jobb a helyzet, mint Nyugat-Európában (százalék)

	1981	1987
Gyermekek megfelelő felnevelésének lehetősége	98	42
Munkához való jog	96	46
Dolgozók érdekeinek védelme	93	46
Egészségügyi ellátás színvonala	90	47
Társadalom általános erkölcsi színvonala	88	50
Családok kiegyensúlyozott élete	86	36
Kulturált emberi kapcsolatok	82	44
Esélyegyenlőség	78	38
Véleménynyilvánítás szabadsága	74	43
Pénz értékének állandósága	66	6
Lakáshoz jutás lehetősége	63	16
Szórakozási, pihenési lehetőségek	59	27
Szabadidő mennyisége	58	27
Anyagi jólét	46	10
Árubőség	44	18
Öltözködés	42	28
Lakások szép berendezése	38	18
Külföldi utazások lehetősége	29	33
Házimunka gépesítettsége	22	13

A rendszer első számú legitimációs bázisát jelentő, a létbiztonsággal összefüggő garanciák is megroppantak az évtized közepére. A korabeli értékutatások azt jelzik, hogy a teljes foglalkoztatottság a rendszer talán legfontosabb pozitívuma volt, amelyért cserébe a legtöbben hajlandóak voltak lemondani az alapvető szabadságjogokról. Az évtized közepére azonban világosan kezdett kirajzolódni ezen alku alapjainak megroppanása is. Míg a nyolcvanas évek elején még csak a felnőtt lakosság 40 százaléka, addig 1987-ben már közel nyolcvan százaléka számított arra, hogy az elkövetkező időkben szembe kell nézni a munkanélküliség megjelenésével. Alapvetően megváltozott a munkanélküliség okairól korábban kialakult általános vélekedés is. Míg néhány évvel korábban még elsősorban egyéni devianciákkal – életmóddal, lustasággal stb. – magyarázták, 86–87-ben már első-

sorban a gazdaságban meglévő strukturális okokkal – leépítések, elbocsátások, vállalatok megszűnése stb. – hozták összefüggésbe a munkanélküliség kialakulását.

A címben feltett kérdésre tehát úgy válaszolhatunk, hogy a nyolcvanas évek közepén megindult a közvélemény szerkezetének átalakulása, a kormányzat tevékenységére vonatkozó közvélemény lényegesen kritikusabbá és polarizáltabbá vált. 1986–87-ben már jól látszottak azok a jelek, amelyek arra utaltak, hogy a hazai közvélemény struktúrája, bizonyos értelemben megelőzve a gazdasági és a társadalmi struktúra változását, már inkább hasonlít a demokratikus, mint a diktatórikus rendszerek struktúrájára.

TALLÓZÓ

A (MÉDIA)ERŐSZAK VÉGE? EGY VITA MARGÓJÁRA

STACHÓ LÁSZLÓ–MOLNÁR BÁLINT (SZERK.)
A MÉDIAERŐSZAK. TÉNYEK, MÍTOSZOK, VITÁK

Budapest, Mathias Corvinus Collegium –
Századvég Kiadó, 2009.

A médiaerőszak máig a legnépszerűbb eleme a média démonizálására törekvő közbeszédnek. Amellett, hogy az évtizedes munka során egyik tudományterület kutatói sem tudtak egyértelmű és elfogadható bizonyítékot felmutatni arra, hogy a médiában bemutatott bármely (erőszakos) tartalom bármilyen (káros) hatást váltana ki, a médiával kapcsolatos morális pánikok jellemzője, hogy a médiát tekintik bűnbaknak, melytől a társadalom legvédtelenebb tagjait szigorú szabályozó mechanizmusok kialakításával és azok fenntartásával szükséges megvédeni. A médiáról szóló modernista megközelítések alapnak tekintik a média erős és kivédhetetlen hatását, mely a pszichológia empirikus kutatásaival kiegészítve morális pánikokban válik a társadalom tagjait veszélyeztető szörnyűé. A pszichológiai kutatások erős állítása ugyanis az, hogy a bemutatott erőszak a befogadókban növeli az agressziót, és erőszakos cselekvésekre ösztönöz. Az ilyen leegyszerűsítő megközelítések napjainkban is a médiával kapcsolatos közbeszéd uralkodó elemei. Ehhez szorosan kapcsolódik a politika napirendjét ma is gyakran meghatározó médiaszabályozási vita is, amelyben a politikusok, a média tartalmainak előállítói és az aggódó szülők is aktív szereplőként vannak jelen.

A médiaerőszakról szóló tanulmánygyűjtemény létjogosultságát és relevanciáját a fentiek fényében nem szükséges indokolni. A pszichológusok, a szociológusok és a médiakutatók a mai napig nem jutottak dülőre a kérdést illetően, seregeik harcban állnak.

A médiaerőszak kiterjedt, de nagyon egyenetlen színvonalú szakirodalmában általában kétféle könyvet találunk. Az első a téma fontosabb pontjait kiemelve, többnyire a kiválasztott diszciplína előírásai alapján értékeli a jelenséget. A másik típus az, amely félresöpri a korábbi elméleteket, és kinyilvánításszerűen megadja a választ a vita fő kérdésire. A hazai könyvpiacra számtalan példa van mindkettőre, főként a pszichológia eredményeire támaszkodva, valamint a pedagógia ezen belül a mozgókép és a médiaismeret tárgyköréhez kapcsolódóan találkozhatunk ilyen könyvekkel. Ezek közül néhány jellegzetes, a teljesség igénye nélkül: Kósa Éva – Vajda Zsuzsa (1998) Szemben a képernyővel; Marcel Frydman (1999) Televízió és Agresszió; Tóth Tamás (2005): Médiaerőszak; Szávai Ilona szerk. (2007): Tévé előtt védtelenül. A könyvekben szinte kivétel nélkül megjelennek a

pszichológia és a médiakutatás klasszikus elméletei – Bandura, Milgram és Gerbner stb. kutatásai - melyek mind a médiaerőszak káros hatását hivatottak alátámasztani. A médiaerőszak káros hatását az említett szerzők nem kérdőjelezték meg, annak kivédésére a szabályozás mellett, a médiatudatosság növelését látják megoldásnak, ami a médiában bemutatott erőszak helyes értelmezését tanítja meg a „veszélyeztetett” befogadóknak.

A médiaerőszak-vitában e kötet szerkesztői, Stachó László pszichológus és Molnár Bálint kommunikációs szakember a fentiekhez képest új megközelítési módot kínálnak. Ahogy a *Médiakutató* folyóiratban korábban megjelentetett cikkükben, úgy a kötetben szereplő tanulmányukban is a pszichológusok, szociológusok és médiakutatók eltérő megközelítéseiből adódó ellentmondásokra, a különböző kérdésfelvetésekre és módszertani megközelítésekre hívják fel a figyelmet, és egy olyan párbeszéd kialakítását sürgetik, amely során e módszertani, filozófiai kérdések tisztázhatók.

Médiaerőszak új megközelítésben

Egy napjainkban születő tudományos igényű munka feladata több, mint egy régóta tartó vita pontjainak összegzése, vagy mint az aktuális helyzetértékelés. A médiaerőszak című tanulmánygyűjtemény szerkesztői ezzel tisztában vannak, ezért kötetükben egy multidiszciplináris alapokon álló intellektuális küzdőteret hoztak létre, ahol a különböző tudományos hátterű szerzők, nagyobb mértékben az elmélet és kisebb mértékben a gyakorlat oldaláról, több releváns szempontot felvonultatva mutatják be a médiaerőszak lehetséges megközelítéseit. A tanulmánykötetben létrehozott virtuális küzdőtéren többek között pszichológus, szociológus, médiakutató, jogász, valamint filozófus, etológus és esztéta szerzők tanulmányai folytatnak intellektuális párbeszédet, ami így termékeny teret biztosít a médiaerőszak terhelt problémájának megtárgyalásához.

Az olvasókban felmerülhet a kérdés, hogy a könyv milyen választ ad a médiaerőszak problémakörére, és a szerkesztők, szerzők milyen megközelítés mellett teszik le voksukat. A könyv viszonya a médiaerőszak kérdéséhez hasonlóan összetett és árnyalt. A pszichológia és a médiakutatás vitájának bemutatásakor egyaránt bírálják a klasszikus hatásközpontú médiamodelleket és az erőszakot kontextus nélkül vizsgáló empirikus pszichológiai vizsgálatokat. A kötet legnagyobb erénye az, hogy megkísérli a kérdés pontosítását és a jelenség alapos rétegekre szedését, a modern helyett egy későmodern gondolkodási keretet véve alapul. Míg a modernben a klasszikus hatásközpontú, szövegcentrikus megközelítések szabták meg a médiáról való gondolkodás fő irányát, a mai későmodern megközelítések teret engednek egy a kultúra jelenségeit értelmező, a média és a felhasználó viszonyát középpontba állító, használatközpontú, multidiszciplináris szemléletmód érvényesítésének. A szerkesztők által beválogatott tanulmányok ennek jegyében megpróbálják megtisztítani a médiaerőszak fogalmát a ráakodott rétegektől, és az összemosás és leegyszerűsítés helyett pontosítani igyekeznek azt. Ezt jelzi, hogy a könyv több tanulmánya is megfogalmazza az igényt a médiaerőszak és az agresszió fogalmainak újradefiniálására. A könyv szintén díjazandó törekvése, hogy a médiaerőszak problémájának megtárgyalásához a tudományterületek közti intenzív tudományos párbeszéd létrejöttét sürgeti, és nem kész válaszokkal próbál az olvasók elé állni.

Tanulmányok a médiaerőszakról

A kötet 14 tanulmánya a szerkesztők bevezetőjét követően 4 fő szerkezeti egységre tagolódik. Az első és egyben legerősebb fejezet a médiaerőszak természettudományi és társadalomtudományi elméleti bevezetését tartalmazza. Az ebben a részben szereplő tanulmányok közül Haller József neurobiológus és Tóth Péter István viselkedés- és kommunikációkutató írásain keresztül megismerkedhetünk az erőszak és az agresszió természetével, az emberi fejlődés és a társadalmi együttélés során betöltött szerepével. Mátay Mónika tanulmánya a bűn és a büntetés nyilvánosságának történeti változásain keresztül mutatja be, hogy a nyilvános kivégzések hogyan alakultak át a moziban látott mediatisztált erőszakká. A fejezet záró tanulmányában Császi Lajos *A médiaerőszak mint a társadalmi erőszak szimbolikus helyettesítője* című írásában a médiaerőszak adott társadalmi és kulturális kontextusát tárja fel. A könyv legerősebb állítása, ami mind az evolúciós viselkedéstudományi keretben, mind Császi Lajos szociológus tanulmányában megjelenik, a televízió erőszakos történeteinek szocializációs, a társadalmi együttélést szabályozó professzionális eszközként való értelmezésén alapul. Eszerint a médiaerőszak mediatisztált szimbolikus konstrukciók formájában szabályozza a csoporton belüli erőszakos cselekedeteket, mintákat ad és elrettent a túlzott erőszak alkalmazásától, tehát az erőszakra ösztönzés helyett a társadalmon belüli erőszak szabályozásának eszköze. Ezt az állítást erősíti Mátay Mónikának az erőszak nyilvánosságát tárgyaló cikke is, amiben a bemutatott erőszakos igazságszolgáltatás preventív szerepe mellett érvel. A szerzők megközelítése nagyban eltér a korábbi modernista hatáselméleti megközelítésektől, mind a médiahasználatot, mind a mediatisztált erőszak szerepének megítélését illetően.

A könyv második tematikus egysége *A hatalom és a politika* címet viseli, ebben olyan tanulmányok kaptak helyet, melyek az erőszak, a terror és a gyűlöletbeszéd témakörét járják körül. Istvánffy András a média és a terror kapcsolatával foglalkozó írása a terror mint ritus kérdését fejtegeti. Dayan és Katz rituális modelljének felhasználásával elemzi a Münchener Olimpián történt terroristatámadást és a WTC elleni 2001-es merényletet, melyet a modellt felhasználva ellenritusnak titulál, ami a közösséget az értékei elleni támadásból adódó sérülékenységgel szembesíti. Szilágyi-Gál Mihály az erőszakközlés etikai dimenzióit elemzi. A szólásszabadság elvi hátterének és védelmének magyarázatát követően fő kérdése a szándékoltóság köré épül. Tanulmányában azt vizsgálja, hogy a gyűlöletkeltő és uszító kijelentések esetében a szándéknak milyen szerepe lehet az etikai megítélésében, és ezeket miként lehet a sértettek, valamint a szólásszabadság védelme érdekében megfelelő módon szabályozni. Hargitai Henrik gyűlöletrádiókkal foglalkozó tanulmánya is itt kapott helyet. A szerző a gyűlöletbeszédet sugárzó hangzó médiumok fejlődésének történeti áttekintését és azok alapos feltérképezését végzi el a német birodalmi rádióktól a mai internetes neonáci rádióig, kitérve a gyűlöletrádiókkal szemben működő békerádiók bemutatására is.

A kötet harmadik tematikus egységében öt tanulmány található, amelyek a médiaerőszak kutatásába avatják be az olvasót. Itt olyan, már-már periférikus médiumfajok kapnak helyet, mint a horrorfilm, a képregény és a számítógépes és videojátékok. Kodaj Dániel a horrorfilmekről szóló írásában azt állítja, hogy azok morális tanmeseként az erőszak ellen beszélnek, tehát nem erőszakra ösztönöznek, hanem ezzel ellentétben humanizáló hatásúak. Azt gondolom, hogy ezt olvasva már nagyon messze érezhetjük magunkat a mé-

diáról napjainkban zajló diskurzus fő tételeitől. A cikk állítása azért kicsit meglepő, mert a szándékosan eltúlzott, szélsőséges, a horrorfilmekre jellemző erőszak bemutatásának a realitástól eltávolító hatását nem tartja hátránynak abban, hogy az a társadalmi erőszak szabályozójaként lépjen fel. Azt gondolom, hogy a mediatizált erőszak szabályozó szerepének empirikus vizsgálata egy ilyen műfaj kapcsán lehetne igazán érdekes.

Szabó András, az Origó újságírója a képregények világának kimerítő bemutatásával azok erőszakosságára kíván magyarázatot adni. Ehhez a Frankfurti Iskola tömegkultúra, fogalmát és Walter Benjamin a műalkotások sokszorosításával foglalkozó tanulmányát is felidézi, azonban ezek segítségével sem ad kielégítő választ a képregényben bemutatott erőszak szerepére. Fekete Zsombor a videojátékok és az erőszak viszonyát vizsgálja, megbízható empirikus adatok hiányában a videojátékokkal kapcsolatos morális pánikot elemzi, kitérve egy-egy játékkal kapcsolatos botrány ismertetésére és a játékokkal kapcsolatban bevezetett korlátozásra is. A tanulmányban a játékokban megjelenő erőszak három rétegét is elkülöníti, amely árnyalhatja a felhasználóra kifejtett feltételezett hatás problematikáját is, ami szintén a morális pánikok alapeleme. A veszélyes játékok kérdését Odrovics Szonja tanulmánya feszegeti tovább, ő a nagyszámú játékos egyidejű részvételével játszott online szerepjátékokról ír. Alapkérdése, hogy a játék során a játékost ért erőszaktapasztalatok miként hatnak a játékos valós viselkedésére és attitűdjeire azonban továbbra is megválaszolásra vár, mivel erre csak megfelelően differenciált elemzések elvégzésével lehetne választ adni és ennek vizsgálata a korábbi hatáskutatásokban nagyon leegyszerűsített formában jelent csak meg. A fejezet eddigi tanulmányaitól eltér Hammer Ferenc szociológus esettanulmánya, mely az iskolai teljesítmény és a számítógép kapcsolatát vizsgáló kutatások credményeit bemutató médiamegjelenéseket elemzi. Rámutat arra, hogy a kutatás eredményeit a média leegyszerűsítve, a nagyobb szenzáció és hírérték érdekében eltorzítva mutatja. A szerző az esettanulmány alapján csapnivalónak értékeli a netnyilvánosság demokratikus teljesítményét is, hiszen kétes hitelesítő mechanizmusokon keresztül hamis vagy félrevezető szövegek minden probléma nélkül felkerülhetnek az online médiumokra.

Az utolsó, a *Vita gyakorlati vonatkozásai* című fejezetben két terjedelmes tanulmány a szabályozás és az oktatás kérdéseit járja körül. Nyakas Levente jogász a médiaerőszak jogi szabályozásának lehetőségeiről ír. Következtetése szerint, mivel az állami kontroll szerepe a digitalizáció és a konvergencia miatt gyengül, a médiumok önszabályozása pedig az érdekütközések miatt problémás, az új audiovizuális környezetben a szülők és a gyermekek médiatudatosságát kell növelni. Szijártó Imre filmtörténész a mozgókép és médiaismeret tantárgy kialakulása, irányzatai és elméleti alapvonalai mentén közelíti meg a kérdést, és az iskolai közegben alkalmazott óravázlatok és beszámolók alapján ismerteti a magyarországi oktatási modellt. A szerző emellett tárgyalja az erőszakkal kapcsolatos iskolai oktatási tapasztalatokat is.

Új kiindulópontok egy régi vitához

A kötetben szereplő tanulmányok fő erénye, hogy azok többsége a médiaerőszak kérdéséhez egy, a modernista diskurzus jegyeit hátrahagyó, új, későmodern szemléletű megközelítést próbál adni. A gondos szerkesztésű kötetben így látható egyfajta szemléletváltás,

ami a médiaerőszak-vita tekintetében optimizmusra adhat okot. A különböző tudományterületek eredményeit egymással szembesíteni kívánó munka ezért mindenképp segíthet abban, hogy a médiaerőszak kérdéséről és általában a médiáról is árnyaltabban gondolkodjunk, ezáltal a régi leegyszerűsítő magyarázatokat újakra cseréljük. A szerkesztők ennek érdekében lemondtak arról, hogy a problémátörténetet bemutató, a vita történeti részleteibe menő tankönyvet hozzanak létre. Ehelyett a tudományosan izgalmasnak ígérkező pontok felvillantásával a médiakutatók, a média iránt érdeklődő hallgatók számára a probléma lehetséges tárgyalási módjait és szintjeit mutatják be. A kötetben szereplő tanulmányok így inkább lehetséges kiindulópontjait, mint végső lezárását adhatják a médiaerőszakról folytatott tudományos vitának, amelynek a vége még csak nem is látszik...

CONTENTS

ROBERT ANGELUSZ 1939–2010

MEGEMLÉKEZÉSEK ANGELUSZ RÓBERTRŐL (*Csepeli György, Hunyady György, Tardos Róbert, Vásárhelyi Mária*) 3

TK40

EMLÉKÜLÉS ÉS TUDOMÁNYOS KONFERENCIA A 40 ÉVE ALAPÍTOTT TÖMEGKÖZMUNIKÁCIÓS KUTATÓKÖZPONT RÓL I. RÉSZ	13
<i>Terestyéni Tamás: VOLT EGYSZER EGY TÖMEGKÖZMUNIKÁCIÓS KUTATÓKÖZPONT...</i>	15
<i>Angelusz Róbert: A LATENS KÖZVÉLEMÉNY ÚJRAGONDOLÁSA</i>	21
<i>Hunyady György – Pörzse Katalin: TÖRTÉNELEM ÉS HAZAFISÁG A KÖZGONDOLKODÁSBAN: A HAZAI KUTATÁSOK KEZDETEI A TK 70-ES ÉVEIBEN</i>	41
<i>Nagy Lajos Géza: ZAKLATOTT ORSZÁG. A TÁRSADALMI PROBLÉMÁK ÉSZLELÉSE A RENDSZERVÁLTÁS ELŐTT ÉS UTÁN</i>	47
<i>Sterk Péter: AZ ALMA ÉS A KÖRTE. INFORMÁCIÓGYŰJTÉS, ADATFELVÉTEL – EGYKOR ÉS MOST</i>	57
<i>Szekfü András: HOZ-E RADIKÁLIS VÁLTOZÁST AZ ÚJ MÉDIA ?</i>	69
<i>Tardos Róbert: REFORMTÓL REFORMIG – A GAZDASÁG TÉMÁJA A TK KUTATÁSAIBAN</i>	77
<i>Vásárhelyi Mária: LÁTTUK-E, HOGY JÖN?</i>	91

500 Ft